

Kecskeidőzés, avagy a dialógusról

*Ha a mi jó anyánk vagy
mutasd a fehér lábad...*

E kötetünkben a politikai mozgástérről, a rejtett gazdaságról és a dunavölgyi együttéléstről talál írásokat és beszélgetéseket a szíves olvasó. A mozgástér lehetőségeit boncoló szövegek egytől-egyig Budapestről érkeztek, közvetlenül vagy — a kötetnyitó interjú esetében — bécsi átfutással. A rejtett gazdaság helyét, értelmét, összefüggését a mai magyar társadalom szerkezetével két szerző kutatja: a Budapesten élő Zsille Zoltán és a Párizsban élő Kemény István. A dunavölgyi együttélés témakörét — amelynek egész előző számunkat szenteltük — ezúttal három oldalról közelítjük meg: politikai-történeti áttekintésben (Borsody), a magyar történelmi tudat szemszögéből (Mester), s végül a szlovákiai magyar kisebbség oldaláról nézve. Borsody István cikke Pittsburghban íródott, a Füzetek munkaprogramjának keretében; Mester írása Budapesten született (de ott kiadóra nem talált); a szlovákiai szövegek pedig abból a palackból hullottak ki, amelyet egy ottani bátor kis csoport, a Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága dobott be a — már Shakespeare által is ismert — cseh tenger nyugat felé áramló hullámaiba. A már említett interjútól eltekintve: megannyi kiadatlan írás és dokumentum.

Nem óhajtjuk az olvasó kíváncsiságát mértéken túl felcsigázni, s ezért mindjárt eláruljuk, hogy *a létező kecske* metaforáját Zsille Zoltántól kölcsönöztük, azaz a kötetnyitó Hegedüs-Földvári-Zsille beszélgetésből. Zsillét szem melláthatóan zavarja az a kultúrtörténeti jelenség, hogy a kecskemama hangját és színét színlelő farkast (« pedig fekete! » — jegyezné meg Esterházy) egyre többen ne-

vezik « a létező kecskének ». Világos ugyebár, hogy Zsille bosszúsága pusztán nyelvészeti, ami abból is kiderül, hogy mint alanyi szociológus — ez saját meghatározása — nagyonis érdeklődik a létező kecske természetrajza iránt. Ezt az érdeklődést szerzőink többsége osztja, így hát bocsánatos nyelvi elhajlás, hogy kötetünket a létező kecskének ajánljuk.

Dialógusok, hirdeti kötetünk alcíme. Mint az olvasó látni fogja, az egybegyűjtött írások közül három is dialógusnak készült. Az — vagy pontosabban: *trialógus* — a kötetnyitó beszélgetés az ellenzékiesség lehetőségéről az 1980-as Magyarországon. *Belső dialógus* Libertarius fejtegetése a magyar kompromisszum lelki rugóiról. S dialógus *felvételére* törekszik a szlovákiai magyar jogvédő csoport helyzet-ismertető, szolidaritást kérő levele a prágaiakhoz.

Alig titkolható szorongással bocsájtjuk útra sorozatunknak ezt a hatodik számát, amely egyszersmind a 80-as évek kezdetével esik egybe. Mire számíthatnak a szabad gondolat és a demokratikus önkormányzat kelet-európai hívei egy olyan évtizedben, amelynek küszöbét két esemény teszi emlékezetessé: Afganisztán lerohanása és Száhárov kényszerkitelepipítése Moszkvából? Mire számíthat egy füzet sorozat, amely a gondolatok szabad cseréjének szándékával indult (megintcsak: *dialógus*), s amely ellen máris csatasorba állt a hazai Államapparátus?

A mai magyar kormányzat a tolerenciájával akart kitűnni a kelet-európai, vele egyívású társrendszerek közül. De igen hamar kiderült, hogy a türelem csak addig tart, amíg azt semmi komolyabb kihívás nem teszi próbára. Néhány peremre szorult budapesti értelmiségi egymásközti kéziratok kommunikációja elég volt ahhoz, hogy a rendőrség szünetlen és mindenütt jelenvaló figyelmével tüntesse ki őket. Ráadásul a létező kecske országaiban a munkaadó — mint ezt már Clausewitz oly kitűnően felismerte — a rendőrség folytatása más eszközökkel. Alkotmányainkba (ugyan kinek az ihletésére, ugyan kinek?) bele van írva a munkához való jog, de az nincs beleírva, hogy elég valakinek egy-két disszertációt írnia a kecske mélyebb színárnyalatairól, hogy ezt a jogot elveszítse. A magyar kormány egyrészt aláírta a Helsinkii egyezményt, másrészt

szemrebbenés nélkül ellopja azokat a postai küldeményeket, melyeknek « ideológiai profilja » neki nem tetszik. Hégyeshalomnál pedig az úgynevezett vámőrök (jó, hogy néha vámolnak is) minden látható lelki zavar nélkül belenyúlnak a gyanútlan utazó zsebébe, jobb esetben szűrős szemmel kérdezik: kézirat, levél, politikai könyv?¹ A rendőri eszmeérzékenységnek ebben a légkörében a szabadabb kommunikáció ábrándképei is foszladoznak.

Növekedő aggodalommal figyeljük a budapesti « más-ként gondolkodók » ellen foganatosított intézkedéseket. Mint emlékezetes, 1979 október végén többszáz magyar értelmiségi tiltakozott a prágai kartistákat sújtó ítéletek ellen; egy részük Kádárhoz fordult, s kérte, hogy vesse latba befolyását az elítéltek szabadonbocsátása érdekében². Ámbár e mozgás erkölcsi felindulásból született, a petíciók hangja világosan jelezte, hogy az aláírók tisztában vannak a csehországi és magyarországi helyzet — rájuk nézve előnyös — különbségével. De maga a tény, hogy ilyen tiltakozás volt, s hogy a benne résztvevők nem vártak engedélyre ahhoz, hogy a szélesebb nyilvánosság előtt is megszólaljanak, felvetette a kérdést: szabad-e, lehet-e ma Magyarországon *állampolgárnak* lenni, azaz a hatalmi keretektől, párttól és államtól *függetlenül* állástfoglalni (adott esetben: cselekedni)? Minthogy az akció nem irányult a magyar kormányzat ellen — elvégre is nem ő börtönözte be a kartistákat — egyenesen tálcán kínálta a politikai *dialógust*. Rejtett üzenete valahogy így hangzott: « Nyugtalanok vagyunk a testvérországokban történő dolgok miatt. Vezetők, nyugtassatok meg minket, hogy az emberi jogokat *minálunk* nem fenyegetik hasonló sérelmek! »

A válasz, sajnos, nemleges volt — és még csak nem is rejtjelesen. « Pártunk és államunk », a Dzszerdzsinszkijtől

¹ A Magyar Füzeteknek abban a nagy kiváltságban van része, hogy a fentemlített őrhatóságok emberei külön rákérdeznek. Az arányérzék nem lehet a legerősebb oldala ennek a hatóságnak.

² A petíciók szövegét lásd a Magyar Füzetek 5. számában (137-144. o.)

örökölt reflexeit követve az állampolgári függetlenség óhaja mögött azonnal felismerte az ősi, örök Ellenséget. Ezt Kádár egy külön e célra összehívott plénumon nyomatékosan leszögezte, majd munkába állt a gépezet³, hogy elválassza a tévelygőket a kolomposoktól, s hogy az utóbbiakkal érdemük szerint bánjon el. Március közepéig 11 embert bocsátottak el állásából, ill. értesítettek arról, hogy munka-szerződését nem hosszabbítják meg.

Hát innen a szorongásunk. Meghidegült a levegő, talán valamivel kevésbé, mint a szomszédországokban, de ahhoz eléggé, hogy az autonómia rügyeit lefagyassza. « Csak mozogj, emberke úgyis elkobozzuk, amit írsz, gondolsz vagy üzensz. Ha pedig független állampolgárt játszol, feketelistára kerülsz. » A Hatóságok üzenete oly áttetsző, mint a csörgedező hegyi patak vize. Magára vessen, aki ezekután úgy tesz, mintha nem volna alattvaló⁴. Fű nem nőhet, gondolat nem szárnyalhat, de még kenyér sem kerülhet a család szájába hatósági engedély nélkül. A létező kecske nem tűr ellen-mekegést.

Természetesen tompíthatjuk indulatainkat, gondolhatunk századunk új típusú szörnyűségeire, s meríthetünk reményt abból, hogy Magyarországon még mindig jobb a helyzet, mint Romániában, Csehszlovákiában vagy a Szovjetunióban. Lengyelországnál is jobb annyiban, hogy van mit enni, s nem citálják be — mint ott most már idestova hetenként — az ellenzéki mozgolókat 48 óras rendőrségi puhításra. Ilyesfajta meggondolásokhoz kapcsolódik Libertarius belső monológja⁵, s nincs is olyan magyar, akit a szomszédainkkal való összehasonlítás egészen hidegen hagy. Félelmet és relatív örömet egyaránt abból merít. Derülátó pillanataiban még arra is hajlik, hogy Kádárék mérsékletében cinkosságot gyanítson.

³ Erre vonatkozóan lásd alább a Szabad Fórum rovatban a « Budapesti helyzet » c. levelet.

⁴ Szerencsére van azért, aki úgy tesz. Lásd alább a Hegedüs-Földvári-Zsille beszélgetést a független ellenzékiesség lehetőségéről.

⁵ Lásd alább a « Legvidámabb barakk » c. szövegrészletet (42-53. o.).

A magunk részéről ebben nem hiszünk, de abban igen, hogy a Kádár-rendszer valós sikerekre törekszik, s ennél fogva szüksége van a « népre ». A kilengésektől való tartózkodását is ez magyarázza. A nyolcvanas évek küszöbén figyelmének központjában egyébként sem az értelmiségi mozgolódása áll, hanem a gazdasági krízis és az abból való kilábolás. Zágoni* vélekedése szerint⁶ ez a feladvány magyar kormányzati szempontból megoldhatatlan. A gazdaságpolitika síkján azonban számítanak még az árnyalati különbségek is, s vannak különbségek, amelyek több, mint fokozatiak. Adott esetben fontos, hogy a kormány a világgazdasági adottságokhoz való alkalmazkodás politikáját választotta, s hogy ezt piaci eszközök felhasználásával akarja hatékonyabbá tenni. Ezt « reformnak » nevezni túlzás: a hangsúly a népszerűtlen intézkedéseken van (ár-emelés, bérbefagyasztás, leépítések), amelyeket — piaccal vagy anélkül — foganatosítani akarnak. A 68 óta kissé megfakult reformra való hivatkozás inkább csak a keserű pirula megédesítését szolgálja. De még így is van jelentősége a gazdasági racionalitásra való törekvésnek: ez az irányvétel igényli a gazdasági szakemberek nyílt vagy hallgatólagos támogatását. Nem ez a pillanat az értelmiség egy másik — függetlenebb — csoportjának tömeges üldözésére.

Önáltatás a fenti (« objektív ») összefüggésben bizakodni, vagy pedig valóban itt van a kutya eltemetve? Így vagy úgy, túl sokat nem szabad várnunk a létező kecskétől. A magunk részéről illúzió nélkül indulunk neki az évtizednek, s csak abban reménykedünk, hogy az idők ridegsége s eszközeink sírnivaló szerénysége ellenére is lesz alkalmunk valamicske szolgálatra.

K.P.

⁶ Lásd alább « A magyar vezetők dilemmája » c. cikket.

Dialogusok a mozgástérről

Van-e szükség ellenzékiekre Kelet-Európában?

Budapesti beszélgetés Hegedüs Andrással,
Földvári Tamással és Zsille Zoltánnal

Az alábbi beszélgetést egy osztrák újságíró kezdeményezte és folytatta le Budapesten, 1979 késő őszén, nem sokkal a prágai per által felvert hullámok, s az azzal kapcsolatos magyar tiltakozó aláírásgyűjtés után. Német és francia nyelven e beszélgetésből már hosszabb részleteket közölt Bécsben a *Tagebuch* és a *Forum* c. folyóirat (1980 jan., illetve jan.-februári szám), Párizsban pedig a *L'Alternative* c. folyóirat 3. száma (1980 március). Teljes szövege itt jelenik meg először.

Hegedüs, Földvári és Zsille a magyar ellenzéki gondolkodás más-más árnyalatát képviselik, ámbár indulásukban közös, hogy valamilyen időpontban a kommunista párthoz tartoztak. Egyikük (Földvári) önként lépett ki onnan 1968-ban, Csehszlovákia megszállása elleni tiltakozásul. A másik kettőt kizárták 1973-ban (Hegedüs), ill. 1974-ben (Zsille). Közös hármuk mestersége is, a szociológia. De két csoportra osztja őket életkoruk: Hegedüs 1922-ben született és lényeges politikai szerepet játszott az 1944 és 1956 közötti években; Földvári 1939-es, Zsille 1942-es születésű, mindketten a Hegedüs-alapította Szociológiai Kutatócsoportban kezdték szakmai pályafutásukat, a 60-as években. Az interjú

pillanatában csupán Földvári volt állásban: a Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ munkatársaként. Hegedüs András már évek óta nyugdíjasként él. Zsille Zoltán 1975-ig tanár volt az Országos Vezetőképző Intézetben; azóta alkalmi munkákból él, peremre szorult értelmiségi. Hegedüs főleg külföldön, Zsille főleg kéziratosan publikál, de azért hébe-hóba egy-egy írásuk a hivatalos sajtóban is megjelenik.

Az alábbi beszélgetés a 68-as reform körüli eszmecserével kezdődik, onnan kanyarodik a politikai helyzet és az ellenzékiesség kérdésére. Az utolsó passzusok betekintést nyújtanak mindhármuk politikai *credo*-jába.

Kérdező: Hogyan látjátok ma, történelmi perspektívából, az 1968-ban megkezdett reformot?

Hegedüs András: Vissza kell mennünk a hatvanas évek közepére, amikor szinte egész Kelet-Európában kezdődtek reform-törekvések, elsősorban olyan neo-liberális közgazdászok hatására, akik a hatalmi struktúrában is jelentős szerepet játszottak. E törekvések fő mozzanata a piaci viszonyok visszaállítása volt.

Magyarországon 1966-ban született meg a gazdasági reform bevezetésére vonatkozó párt- és kormányhatározat. A reformidőszak azonban nagyon rövid ideig, zavartalanul mindössze 1970-ig tartott, ekkor megindult a reform elleni belső párt-kritika és kialakult a reform ellenes szárny. 1972 novemberében, a Központi Bizottság ülésén győztek a reformellenesek. Akkor úgy tűnt, nagyon komoly reformellenes intézkedésekre kerül sor. Ezek közül a legjelentősebb a háztáji gazdaságok elleni támadás volt, de újra megnőtt az ágazati minisztériumok hatalma is, s ezzel egyidejűleg lecsökkent a vállalati vezetés önállósága.

1974-75 táján újabb szakasz kezdődött, amikor is fölismerték, hogy különösen a háztáji gazdasággal szemben tett intézkedések katasztrofális hatást eredményeztek, s

visszatértek a kisgazdaságok támogatásához. Az olajárak emelkedése és a kedvezőtlen nyugati külkereskedelmi mérlegünk miatt pedig közelíteni kellett a termelői árakat a világpiaci árakhoz. Ez utóbbi tekintetben azonban hangsúlyozni kell a különbséget az 1968-70 közötti periódus és, mondjuk, az utolsó két év között, ma ugyanis a világpiaci árakat elsődlegesen központi bürokratikus intézmények, például az Anyag és Árhivatal közvetíti a vállalatok felé.

Mibe bukott bele a gazdasági reform?

Földvári Tamás: Napjainkból vissz nézve a reform felemás volt és emellett következtlenül is láttak hozzá, kezdettől fogva. Azt hiszem, számos vezető számára már akkor nyilvánvaló volt, hogy gazdasági reformot csinálni képtelenség úgy, hogy a politikai intézményeket teljesen érintetlenül hagyjuk, azok reformjával egyáltalán nem foglalkozunk. Sokan sejtették ezt, de nem beszéltek róla. Ez a téma tabu volt már a gazdasági reformmal kapcsolatos viták idején, s különösen a csehszlovákiai események után, amikor alig győzték hangsúlyozni, hogy ez gazdasági reform, semmi köze a politikához. Ugyanakkor az ideológiában mégis végbement valami új: elismerték, hogy az osztársadalmi érdeket nem a párt határozza meg, az a részérdekek harcából alakul ki. Vagyis senki nem gondolta végig, mármint a hivatalos ideológusok közül, hogy amennyiben a részérdekek érvényesülni fognak, akkor azoknak szerveződniük is kell, s annak már a gazdasági szféra « fölött » kell történnie. Tehát hogy politikai érdekkifejeződésre is szükség van ahhoz, hogy egy ilyen mechanizmus ténylegesen működni tudjon. Létrehoztak hát egy olyan gazdasági konstrukciót, egy olyan modellt, amelynek a politikai konzekvenciáiról hallgattak. Egyszerűen azért, mert a nemzetközi politikai helyzet ezt úgy kívánta. Mert látták azt, hogy milyen következményekhez vezetett Csehszlovákiában, ahol sokkal szerényebb gazdasági reformelgondolásokat próbáltak megvalósítani, az a körül-

mény, hogy ugyanakkor a politikai intézmények is mozgásnak indultak.

Tulajdonképpen már 1968-ban látható volt, hogy ez a felemás reform kudarcra van ítélve, csak azt nem gondoltuk, hogy ilyen hamar bekövetkezik az ellentámadás és a kudarc. Azt hiszem ennek egyik fő oka az volt, hogy a túlméretezett magyar nagyvállalatok — különösen a nehéziparban — egyszerűen rohadni kezdtek, mert elment a munkaerő és teljesen kaotikus állapotok alakultak ki, termelési terveiket messze nem tudták teljesíteni. Ezt ahhoz teszem hozzá, amit Hegedüs a háztájiról mondott. Az 1972-es határozat azt is jelentette, hogy 50 magyar nagyüzemet jelöltek ki különleges támogatásra. Jellemző példa erre, ami az Óbudai Hajógyárral történt. Ez a gyár tipikus csődtömeg volt és végül úgy próbálták lábra állítani, hogy teljesen megváltoztatták a természet szerkezetet, valamint szovjet tervezők kezébe adták a rekonstrukciót.

Zsille Zoltán: Ha a reform fő céljait tekintem, úgy látom, hogy az tulajdonképpen már 1968-ban, tehát bevezetésével egyidőben megbukott. 1968 és 1970 között már csak egy lejárt lemez forgott tovább. Elhiszem, hogy a reformisták, legalábbis egy részük, őszintén bízott még a megnyírbált reformterv sikerében is, abban, hogy a gazdasági életben jobban érvényesül majd az ésszerűség, a fejlődésünket siettető és a nép jólétét is valamilyenre emelő vállalkozói aktivitás. De ma már semmi komolyságot nem találok egy olyan törekvésben és tervben, amely jóváhagyja a rendeltetése és felépítése szerint alapjában militarisztikus jellegű, kizárólag hatalmi szempontból racionális nagyüzemek dominanciáját, az ezekben koncentrált nemzeti vagyon és munkaerő elherdálását és parazita elterpeszkedését a gazdasági élet felett. (1965-ben már a vállalatok 82 %-a foglalkoztat ezernél több főt, az 1960. évi 58 %-kal szemben.)

Ha iparigazgatóság méretű vállalatok jönnek létre, akkor az iparigazgatóságot nyugodtan meg lehet szüntetni és meg lehet adni a vállalatoknak az önállóságot. Nem történik más, mint hogy a korábban az államigazgatásban

dolgozó emberek mint vállalati vezetők fognak megjelenni, s csinálják tovább azt a bürokratikus gazdaságirányítást, amit korábban hivatalnoki mezben végeztek. Tulajdonképpen az a káder-oldala a bukásnak. Miközben a decentralizálás jegyében megtörtént a minisztériumoknak és a párt gazdasági apparátusának bizonyos fokú leépítése, azok az emberek lettek főszereplői az új gazdaságpolitikának, akiknek jártassága csak a gazdasági hatósági tevékenység területén volt, s akik, mivel kikerültek az irányítási posztokból, mint saját vereségüket élték meg a reform bevezetését. Természetes, hogy nem sok érdekük fűződött és nem sok kedvük és tehetségük volt ennek igazolásához.

Hegedüs: Ezzel nem teljesen értek egyet. Magyarországon 1972 novemberében, amikor a reform-ellenesek győztek, két dolgot nem sikerült elérniük, és ez a mai helyzet megértése szempontjából nagyon fontos. Nem sikerült elérniük, hogy « megtisztítsák » a gazdasági életet a reform-közgazdászoktól, ámbár igaz, hogy az utóbbiak helyet változtattak. Timár Mátyás például, aki mint miniszterelnök-helyettes egyike volt a reform vezető közgazdászainak, most a Nemzeti Bank vezérigazgatója. És nem véletlen, hogy Magyarország alapította meg elsőként, nyugati bankszervezetek részvételével, a Közép-európai Bankot. Nyers Rezső, aki a reform-előkészítésnek a központi bizottság titkáráként a vezetője volt, most a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója és a Közgazdasági Szemle főszerkesztője. Tehát a reform-ellenesek győztek ugyan, de nem tudták megtisztítani a gazdasági életet a racionálisabban gondolkodó közgazdászoktól. — A második ilyen mozzanat, hogy nem tudták a reformszellemet sem megváltoztatni.

Zsille: Ezzel egyetértek.

Földvári: Hadd vágjak itt közbe; van itt még egy dolog. Az, hogy nehéz lett volna bevallani, hogy a reform megbukott. A « szöveg » ment tovább.

Hegedüs: Nem. A « szöveg » nem ment tovább. Három évig, 1973 elejétől körülbelül 1975 végéig hivatalosan nem beszéltek a reformról. Abban azonban igazad van, hogy bírálat-kampány *sem* kezdődött a reform ellen. Egyszerűen elfeledkeztek arról, hogy Magyarországon 1968-ban gazdasági reformot vezettek be. Viszont 1976-tól kezdve újra beszélnek gazdasági reformról és ez igen fontos változás.

Kérdező: De a hatalmi struktúra és praxis nem változott.

Hegedüs: A változások szerintem igen nagy mértékben érintették a társadalom különböző rétegeit. 1968 és 1970 között, az igazi reformperiódusban — Földvári már említette — igen nagy mértékben megjavult a mozgékonyabb egységek dolgozóinak helyzete. A nehéziparból, és általában a nagyvállalatoktól, a nehezebben mozgó gazdasági egységekből tömegesen léptek ki a fiatal munkások, s elkezdődött a nagy gyárak elöregedése. S egészen más a falusi lakosság helyzete, ha a kormány támogatja a háztáji gazdaságot. Tehát nem csupán belső, hatalmi-politikai változásokról van szó, hanem olyanokról, amelyek ténylegesen érintették a néptömegeket. 1972 novembere után igen fontos intézkedés volt — következményeit most érezzük igazán — hogy a nagyipari munkások bérét egyik napról a másikra jelentősen felemelték. Fedezet nélkül. Ez, és az olaj árának emelkedése együttesen indították el az adósságok fokozatos fölhalmozódását.

Zsille: A béremelés a munkások gazdasági harcának eredménye. E harc fő módszere a munkaerővándorlás volt. Közismert és a gazdasági újságírásban üldözött jelenség volt, hogy a rosszul fizetett munkás elment máshova, általában valamilyen téesz-melléküzembe — ez volt a « bűn melegágya » — ott néhány forinttal magasabb órabértet kapott. Ha a gazdaság-üldözés eredményes volt, a melléküzemágot megszüntették, vagy leépítették, a munkás visszament munkahelyére és megkapta azt a bért, amelyet korábban hiába követelt volna.

Földvári: Nekem mindenképpen meggyőződésem, hogy a reformot előkészítő korszak pozitív volt. Ekkor ment át a köztudatba, hogy milyen problematikus a központi tervutasításos rendszer. S bevezették a reformot, amelynek sikerült elég széles, egyébként politikailag közömbös rétegekben bizonyos optimizmust kiváltani. Olyan szempontból is pozitív volt a reform, hogy fokozta a rendszer életképességét, s egy ideig viszonylag kiegyensúlyozott, nyugodt politikai légkört tudott tartósítani. Viszont súlyos hátránya volt a reformnak, hogy elodázott lényeges, régóta időszerű változtatásokat. Meghosszabbította a konszolidációt, de úgy, mint a rossz háziasszony, aki a szemetet a szőnyeg alá söpri. Mert Magyarországon 1967-től 1975-ig, és bizonyos fokig a mai napig is, csak a gazdaságról esik szó. Újságjaink örökké csak a gazdaságról írnak, a közgondolkodás döntően csak a gazdaság körül forog. Van ugyanis egy hallgatóságos megállapodás, mely szerint a politika érinthetetlen, tehát ezért nem is érdemes róla beszélni.

Hegedüs: Én nem a reformot tenném azért felelőssé, hogy a közgondolkodás ilyen mértékben gazdaságcentrikus. A kelet-európai országokban szinte a kezdettől fogva ez érvényesült. Mindig is eltúlozták a gazdasági fejlődés társadalmi jelentőségét, akkor is, amikor az elsődleges szükségleteket már sikerült kielégíteni. Ugyanakkor a társadalom berendezkedéséről, az emberek életviteléről, életmódjáról, fogyasztási modelljeiről viszonylag nagyon kevés szó esett.

Kérdező: Azért van ez így, mert Kelet-Európa történelmi okokból annyira elmaradott volt, s mert a háború után a hidegháború miatt a súlyt a nehéziparra helyezték?

Hegedüs: Nem szabad elfelejteni azért, hogy főleg Közép-Kelet-Európában, de még a cári Oroszország nyugati felében is, az iparosítás a múlt század utolsó negyedében igen nagy mértékben beindult. Magyarország például viszonylag fejlett infrastruktúrával (az utakra, vasút-

ra, hasonlókra gondolok) érte meg a második világháborút. Ez persze a háborúban igen érzékeny károkat szenvedett. A háború utáni fejlődést nem tudjuk reálisan megítélni, mert nem tudjuk, hogy mire lenne képes ez a társadalom a mai hatalmi berendezkedésével, ha nem kellene fegyverkeznie. A fegyverkezés ezeket az országokat gazdaságilag, nyugathoz képest, teljesen előnytelen helyzetbe hozza. Ha nyugati közgazdászok elemzését olvasom Kelet-Európáról, mindig esz a méreg, mert szinte teljesen figyelmen kívül hagyják, hogy itt tulajdonképpen igen nagy mértékben hadiipari gazdaságokról van szó; kisebb gazdasági potencia áll fegyverkezési versenyben egy nálánál sokkal hatalmasabb nyugati gazdasági potenciállal.

Az áremelések és a közhangulat

Kérdő: Milyen hatása van a rendkívüli áremelésnek a társadalomra? Elfogadják az emberek a «világpiaci» érvelést? Meddig lehet árat emelni úgy hogy a jövedelem emelkedése nem tart lépést azzal, és anélkül, hogy az áremelés komolyabb, a kocsmái zsörtölődésen túlmenő reakciót váltson ki?

Zsille: Nagyon nem szeretem azt a gondolatot, amely szerint minél rosszabb, annál jobb. De sajnos azt kell látnom, hogy a politikai eltompultság és a közömbösség hosszú korszaka után most, amikor a helyzet romlik, kezd lassan felnyílni az emberek szeme. Kezdek észrevenni, hogy akik atyai rendőrhumorral tréfálkoztak azon, milyen keveset dolgozik, és mégis milyen jól él ez az ország, nemcsak a naplopókból és a lógósokból űztek tréfát, hanem azokból is, akik a legkeményebben dolgoztak, hogy gondoskodjanak saját létminimumukról, majd életszínvonaluk emeléséről. Miközben azonban ezt az állam ajándékának tüntették fel, a kormányzat súlyos mulasztást követett el, s a dolgozó osztályok erejének nagy részét olyasmire pazarolták, amitől csak szegényebb lett az ország. Az alaphelyzet most sem változott, de a most nyilvánvalóvá lett gazdasági csőd után talán világo-

sabban látják az emberek, hogy csak magukra támaszkodhatnak, s hogy csak az lehet az övék, amit maguknak előteremtene, ha valamilyen módon sikerül megszervezni önvédelmüket is. Látják, hogy itt tulajdonképpen semmi sem történt a gazdasági haladás biztosítására, hogy a vezetés koncepciótlan és fogalma sincs, mit tegyen, amikor azok a bizonyos világpiacon hatások ugye « begyűrűznek ». Nyilvánvalóvá válik, hogy itt egy balkezes, gyenge és tétova vezetés áll szemben azzal a gazdasági csóddal, amelyet maga okozott mulasztásaival. Elégedetlenség esetére most is alig van más recept a tarsolyában, mint az erő demonstrációja.

Földvári: Zsille itt azoknak az embereknek a nevében beszél, akik ráébredtek ezekre a dolgokra. Bizonyára nagyon sok ember kezd így gondolkodni. Ugyanakkor a hivatalos szervek azt állítják, hogy a nehéz helyzetet zömmel külső tényezők okozták, s részben saját, kissé kényelmes munkánk, hanyagságaink, rossz szervezésünk, s az, hogy nem figyelünk oda. Világos különben, hogy a vezetés nem hárít mindent a lakosságra, hanem misztifikálja a dolgokat, amikor főleg külső tényezőkre hárítja a felelősséget, mondván: azért van nálunk rossz helyzet, nehéz korszak, mert világszerte válságjelenségek vannak.

Amiben én vitatkozom Zsillével az az, hogy még mindig elég széles rétegek vannak, amelyek nem ébredtek föl, vagy amelyeknél az elégedetlenség a kocsmai zsörtölődés szintjén marad; ezek vannak talán többségben. Azután vannak bizonyos értelmiségi rétegek, amelyek azért hallgatnak, mert privilégizált helyzetben vannak, és privilégiumaik még mindig többet érnek annál, mint amennyi nehézséget az áremelkedés most jelent nekik, s privilégiumaik miatt vállalják azt, hogy egy kicsit rosszabbul éljenek. Ezenkívül vannak olyan rétegek, amelyek a második gazdaságban elfoglalt pozíciójuknál fogva elég jól kompenzálni tudják az áremelkedéseket. Számukra csak az inflációs spirál gyorsul meg és ők ebben vidáman részt vesznek. Tehát szerintem nem olyan egyértelmű ez az általános elégedetlenség. Igaz, Zsille megítélése közelebb áll a valósághoz, mint a hivatalos vélemény, de

azért ezt kissé diferenciáltabban kellene néznünk. Sajnos nálunk egyáltalán nincsenek olyan szervezetek, amelyek fel tudnánk mérni a lakosság hangulatát, tehát végül is találgatásokra és személyes benyomásokra vagyunk kénytelenek hagyatkozni.

Hegedüs: Én egy kicsit másképp közelíteném meg a kérdést. Azt kell mondanom, hogy az áremelés nyáron már kényszerítő szükségszerűség volt; jobb lett volna megcsinálni egy évvel előbb, de óriási előny, hogy nem egy évvel később csinálták meg. T.i. olyan mértékben romlott az ország gazdasági helyzete, hogy ezt egy gazdasági-politikai vezetés sokáig már nem vállalhatta. Ilyen szempontból látnunk kell, mennyivel bátrabb a magyar gazdasági vezetés, mint a lengyel. Azzal viszont teljesen egyetértek, hogy nyíltabban kellene feltárni azokat az okokat, amelyek következtében a gazdasági helyzet így megromlott. A sajtóban általában a munkafegyelemre hivatkoznak, én azonban a legfontosabb problémának azt látom, hogy a gazdasági életben olyan bürokratikus képződmények keletkeztek, amelyek teljesen kivonják magukat minden fajta ellenőrzés alól, még a pártellenőrzés alól is. Ezek a bürokratikus képződmények falják fel beruházásra kerülő javaink jelentős részét; és a társadalom, sőt a politikai vezetés sem tudja, hogy az ország anyagi javainak milyen nagymérvű pazarlása folyik. Ugyanakkor a mai magyar gazdaságpolitika érdekének tudom be, hogy amikor hozzányúltak az árakhoz, nem szorították meg a fogyasztási javak előállítását és importját, úgy hogy az komolyabb áruhiányhoz vezessen.

Hogy a magyar nép így fogadta az áremelést, ahogy fogadta, nem utolsó sorban annak tudom be, hogy Magyarországon nincs olyan komoly áruhiány, mint bármelyik más szomszédos országban. Köztudomású, hogy országunkban az egy főre jutó mezőgazdasági export kiemelkedően magas a többi kelet-európai országhoz képest, de az már kevésbé, hogy az egy főre jutó mezőgazdasági *import* is kiemelkedően magas; pedig ez meglátszik az üzletekben is és segít a közhangulat egyensúlyban tartásához. Én egyébként azt hiszem, senkinek, aki felelősséget érez tár-

sadalmunk iránt, nem lehet célja, hogy tömeges elégedetlenség származzék az áremelésből. Viszont azok közül, akik valamilyen autonómiával rendelkeznek — ez vonatkozik értelmiségiekre is, munkásszervezetekre is, s magukra a munkásokra is — minél többen szorítsák rá a gazdasági vezetést arra, hogy magában a hatalmi struktúrában keresse jelenlegi nehézségeink okát.

Nevezhetjük « létező kecskének » is...

Kérdező: Dehát reformképes-e ez a rendszer? Biztosíthat-e ilyen autonómiát, ilyen érdekvédelmet?

Hegedüs: Kérdésedet két részre kell osztanunk. Racionális reform a gazdasági életben: ennek megvalósítására a vezetésben, főleg a pénzügyi bürokráciában szerintem igen komoly erők mozognak. Más dolog azonban, hogy a politikai vezetés eltűri-e különböző autonómiák keletkezését és létezését, amelyek nélkül jelentősebb társadalmi reformok elképzelhetetlenek.

Kérdező: Dehát ilyen az utolsó 22 év alatt Magyarországon nem is volt.

Hegedüs: Tulajdonképpen nemcsak reménykedem, hanem bízom is abban, hogy a vezetés ezt el fogja tűrni. Megértik, hogy ilyen autonóm szervezetek kialakulása nélkül ezek a társadalmak egyszerűen mozdulatlanok, s hogy ennek kihatása feltétlenül negatív. A polgári demokráciával szemben egy autentikus szocialista demokrácia létrehozása történelmi szükségszerűség. Ezeknek az autonóm mozgásoknak azonban szerintem bizonyos értelemben önmagukat kell korlátozniuk. Le kell mondaniuk a politika tradicionális céljáról, a hatalom megszerzéséről, sőt a hatalom megingatásáról. Korlátozniuk kell a maguk tevékenységét arra, hogy bizonyos ellenőrzést gyakoroljanak a hatalmi struktúra különböző intézményei fölött

és társadalmi nyomást fejtsenek ki. Tehát szerintem le kell mondaniok még a távolabbi célok között is arról, hogy politikai párttá szerveződjenek.

Olyan demokratikus fejlődési perspektíva rajzolódik ki előttem, amelyben a hatalmi struktúra elkerülheti a komolyabb válságokat. A struktúra modernizálása, fejlesztése azonban elsősorban nem felső kezdeményezésből történik, mint ahogyan magam gondoltam a hatvanas években, hanem azért, mert bizonyos problémák a hatalmi struktúra szempontjából külsővé válnak és külső társadalmi megítélés alá esnek. Tehát olyan társadalmi közvélemény alakul ki, amely elősegítheti a hatalmi struktúra korszerűsödését és ama bürokratikus képződmények fokozatos felszámolását, amelyek a mai gazdasági-politikai életet egyszerűen megbénítják.*

Kérdező: Kelet-Európában volt egy erőszakos kísérlet a status quo megváltoztatására: a magyar 56. Volt egy demokratikus kísérlet, amely azt akarta, amiről Hegedüs itt most beszélt: a csehszlovák 68. Mind a két kísérlet kudarcot vallott. Nem látja-e Hegedüs túl optimistán a helyzetet?

Zsille: Itt van a különbség köztünk a rendszer kritikájában. Hegedüs mint belső kritikus olyan értékek követését tulajdonítja a vezető erőknek, amelyek azonosak az övéivel, szocialista értékek. Úgy látja, hogy a rendszer tipikus képviselői és vezetői alapjában elkötelezettek a demokratikus haladás és a gazdasági prosperitás mellett, érdekeltek abban, hogy Magyarországon ne legyen mozdulatlan a társadalom. Én viszont úgy látom, hogy a leg-erősebb érdekcsoportok, amelyek többek között a gazdaságban létrejött óriási bürokratikus képződményekre is támaszkodnak, abban érdekeltek, hogy itt az a bizonyos

* E kérdésre vonatkozóan l. Hegedüs András dolgozatát, valamint a nézeteit vitató Bence György és Kis János fejtegetését a Magyar Füzetek 1. számában (1978).

folytonosság megmaradjon. Azt akarják, hogy folyamatosan fejlődjünk — ki tudja, milyen mértékben és merre — de hogy eközben mozdulatlan legyen a társadalom, mert ez a mozdulatlanság a hatalom stabilitását jelenti, az ő hatalmuk stabilitását. Hegedüs kritikája tehát azért belső kritika, mert értékazonosságot tételez fel, jóllehet éles nézetkülönbségek állnak fent Hegedüs és a hivatalos álláspont között a tekintetben, hogy ezeket az értékeket milyen intézményrendszerben és hogyan kell realizálni.

Véleményem szerint ha szocialistának nevezzük azokat az értékeket, amelyek jelentős részben általános demokratikus és humanista értékek, s ezen erőknél tulajdonítjuk őket, úgy járunk, mint abban a bizonyos mesében a kisgidák a farkassal. A farkas tésztával meg liszttel kente be mancsát, krétát evett és olyan lett a hangja, mint a kecskemamának, s úgy jelent meg, mint a kecskemama, de azért farkas maradt. Megállapodhatunk abban, hogy addig legalábbis, míg a kecskemamák újra el nem jönnek, a farkast nevezzük «létező» kecskének. De én nem hiszem, hogy a farkasok ténylegesen kecskévé válhatnak.

Földvári: Egy teljesen megmerevedett és mozdulatlan politikai struktúra, amelyben az alapintézményeket érintetlenül hagyják, vagy amelyben legfeljebb olyan félénk kísérletek történnek, hogy egyes választókerületekben több jelölt indítható (aztán ezt az engedményt is visszavonják) — szóval egy ilyen struktúra végül is az összes, demokratikus hagyományokkal rendelkező közép-kelet-európai államban erőszakos robbanáshoz vezethet. A múltban is így volt és a jövőben is ezzel kell számolni. Ahogy súlyosbodik a gazdasági helyzet, ahogy nő a politikai feszültség, s halad egy esetleges tartós hidegháborús merevedés felé, úgy nő ezekben az országokban az erőszakos robbanás veszélye. Ezeket csak egy okos vezetés képes megelőzni. Engem nem érdekel az a kérdés, hogy kecské-e a vezetők, vagy farkasok: ha okos emberek, akkor átlátják a veszélyt és megtesznek mindent, hogy a politikai struktúra is mozgásba lendüljön.

Nem hiszem, hogy az ellenzéki erőknél szükségük lenne arra, hogy olyan értelemben korlátozzák magukat, mint

ahogy azt Hegedüs mondja. Úgy gondolom, a főhatalom jellegének lényeges változtatása nélkül, ezen országok hatalmi tömb-helyzetének módosítása és a nemzetközi status quo fölborítása nélkül is lehetséges bizonyos reális pluralizmus bevezetése ezekben az országokban. Lehetséges bizonyos reális, legitim ellenzéknek a működése, függetlenül attól, hogy hasonló tendenciák például a szovjet politikai rendszerben is bekövetkeznek-e vagy sem.

Azért gondolom ezt, mert ezek a feszítő erők és az a bizonyos robbanásszerű — s természetesen mindig kudarcra végződő — esemény mindig előre jelzi magát. Mármost szemtanúi vagyunk annak, hogy itt Közép-Kelet-Európában — vegyük csak az elmúlt egy-két év kelet-német, csehszlovák, lengyel, magyar, román fejleményeit — olyan erők jelentek meg, amelyek előre jeleznek dolgokat. Egy okos vezetésnek ezekkel az erőkkel számolnia kell, figyelembe kell vennie ezeket a jelzéseket. És a legrosszabb mód, ha úgy számol ezekkel, hogy egyszerűen fokozza a repressziót. Meg kell próbálnia szót érteni ezekkel az erőkkel, ezen erők különböző képviselőivel; törekednie kell egyezkedésre és lehetőséget kell adni arra, hogy a főhatalom jellegének változatlansága és a nemzetközi status quo tiszteletben tartása mellett ezek az erők reális politikai erővé szerveződjenek. Mellékes, hogy milyen formában (párt, ellenzéki képződmény, stb.). Mindenesetre az alapvető követelménye mindenfajta politikai reformnak ezekben az országokban, hogy a vezetést monopolizáló kommunista pártok letegyenek arról a hagyományos elképzelésükről, miszerint ők maguk alkotják saját maguk ellenzékét. Be kell látniuk, hogy az ellenzék rajtuk kívül van és hogy ez az ellenzék nem tekinthető, nem minősíthető ellenségnek. Ellenzékként kell elfogadni, tehát lehetőséget kell neki nyújtani arra, hogy valamilyen formában legitimizálódjék. Ha ezt nem teszik, akkor azt a bizonyos erőszakos robbanást hozzák közelebb. Ez a véleményem.

Kérdező: Ti, mint autonóm értelmiségiek, hogyan látjátok a magatok szerepét? Mire számítottok az elmúlt októberi aláírási akció után?

Hegedüs: Természetesen mindenki csak a maga nevében beszélhet, lévén hogy nincs semmiféle szervezetünk, amelynek nevében szószólóként felléphetnénk. Ezt a kérdést nekem külföldiek is sokszor föladják. Egyszer egy cseh író Párizsban, egy előadásom után fölugrott és elkezdett kiabálni: Ki maga? Próféta? Marxista? Anti-marxista? A rendszer bírálója? A rendszer vezetője?

Úgy gondolom, hogy az én politikai szereplésem egyszer s mindenkorra befejeződött 1956 októberében. Tehát jómagam nem akarok semmiféle politikai-ellenzéki mozgalomban részt venni, különösen nem vezető szerepet vállalni. Nem is tartom magamat a szó szoros értelmében ellenzékinek. A jelenlegi politikai vezetés programjával szemben nem dolgozok ki politikai platformokat.

Amit teljes mértékben vállalni tudok, tulajdonképpen nem más, mint nyilvánosságra törekvő, kritikai, társadalomtudományi gondolkodás. Autonómiámat akarom ilyen értelemben megőrizni. Ez a kritika, ebben Zsillének igaza van, bizonyos értelemben belső kritika marad, s nem is akarom külső kritikává változtatni; a számomra legfontosabbnak tűnő társadalmi kérdések elemzésére törekszem, a lehető legminimálisabbra csökkentve öncenzúrámat.

Kérdező: Annak ellenére, hogy ki vagy zárva a pártból?

Hegedüs: Annak ellenére, hogy ki vagyok zárva a pártból és hogy nem taníthatok az egyetemen.

Kérdező: Pártonkívüli bolsevik vagy?

Hegedüs: Nem. Ma már nem tudom vállalni a bolsevik jelzőt sem.

Kérdező: Pártonkívüli marxista?

Hegedüs: A felelet nem lehet egyszerűen igen vagy nem. Majdnem minden lehetséges fokot végigjártam: voltam ortodox marxista, aki a tételekben hitt, voltam Lukács hatására olyan marxista, aki a tételeket már bírálta, de a marxista módszertant misztifikálta, ismételtettem Lukáccsal, hogy « föltéve, de meg nem engedve », hogy a tudomány a marxizmus összes tételét megcáfolja, akkor is marxisták lehetünk, amennyiben a forradalmi marxista módszertan alapján közelítünk a kérdésekhez. Rájöttem arra is, hogy nagyon viszonylagos az is, hogy mi a « marxista értékrendszer ». Ugyanakkor vállalom a marxista tradíciót és ezt követve dolgozom. Tehát: egyéni értékelkötelezettség alapján a marxizmus nagyon sok irányzatot magába foglaló áramlatához számítom magam. Ebből nem lépek ki és nem is akarok kilépni, akkor sem, ha ez Nyugaton most éppen nem népszerű.

A hatvanas években mint reformer tulajdonképpen fölülről kiinduló reformoktól vártam a változásokat, afféle sugó szerepre vállakoztam. Ezt most már nem vállalnám. Most mindenekelőtt a hatalmi struktúrától elkülönülő közvéleményben, a társadalmi nyilvánosságban látom azt az erőt, amely ezekben a társadalmakban a szocialista értékek nagyobb mérvű realizációjához vezethet. Ha nem születik ilyen külön erő — az, amit én társadalmi kontrollmozgásnak vagy kifejtettebb formában társadalmi uralomnak szoktam nevezni — akkor tulajdonképpen komoly, radikális reformok a hatalmi struktúrában sem mehetnek végbe. Ilyen értelemben léptem ki a reformgondolkodás bűvköréből.

Kérdező: Olyan emberekkel írtál alá szolidaritást, akik egyáltalán nem osztják nézeteidet. Miért?

Hegedüs: A szolidaritás egészen más dolog, mint az elvi egyetértés. Itthon például a barátaim között is nyíltan és sokszor igen élesen vitatkozunk nézeteinkről, de ez még nem jelenti azt, hogy nem vagyunk szolidárisak egymással.

Kérdező: Te Zsille, akit már öt éve kizártak az MSzMP-ből, aki munkádat is elvesztetted és úgynevezett marginális értelmiségi vagy, hogy látod a magad hozzáállását ehhez az egész kérdéshez?

Zsille: Itt csak egy általánosságot tudok mondani. Némek is az az egyik föladat, mint a hozzám hasonlóknak, hogy viszonylag jó szellemi és fizikai erőben túléljük ezeket az éveket. Így fölhasználhatom azt a nem túl sok lehetőséget, ami a szociológiai munkára adódik. Ennek van egy politikai vetülete... Fel kell kutatnunk azokat az erőket a különböző társadalmi rétegekben, amelyek lehetséges szereplői egy demokratikus változásnak. Belöldön és külföldön egyaránt. Mert azt gondolom, hogy nagyjából most egyszerre járnak az órák Kelet-Európában. Azokról van szó, akik ma szenvedő alanyai az állapotoknak, de egy kelet-európai demokratikus átalakulás tevékeny részesei lehetnek.

Gondolkozni kell azon — a többi között ezeknek az erőknek vagy embereknek a törekvései és tapasztalatai alapján — hogy ha egy ilyen kedvező lehetőség adódik, akkor mit is kell majd csinálnunk. Hogy milyen irányban lehetséges az átalakulás: a főhatalom tiszteletben tartásával és meghagyásával, vagy anélkül... Hogyan lehetne visszavezetni ezt a régiót — mert gondolom, ez lenne a feladat — a demokratikus fejlődés útjára...

Földvári: Azok a polgári és politikai jogok, amelyek tiszteletben tartását a mi kormányzatunk is vállalta, olyan jogok, amelyekkel élni lehet és kell. Ezeket én is tiszteletben tartom és elvárom ugyanezt másoktól is. Jómagam mindenképpen « ellenzéke » vagyok ennek a jelenlegi kormányzati rendszernek, mivel nem tartom jó rendszernek. De pillanatnyilag csak szellemi ellenzéke vagyok, ugyanis semmiféle jelét nem láttam annak, hogy legitim ellenzékként léphetnének föl, akik úgy látják, hogy ez a jelenlegi politikai berendezkedés reformra szorul. Nagyon kíváncsún tartanám, ha el lehetne kerülni a jövőben az erőszakos megrázkódtatásokat, hiszen ezek — egyetértetek Zsille barátommal abban, hogy most körülbelül ha-

sonlóan járnak a kelet-európai órák — aligha korlátozód-
nának egyetlen országra. És nagyon kívánatos lenne, ha
el lehetne kerülni Kelet-Európában egy kaotikus állapotot,
hiszen abban csak rossz politikai döntések születhetnének,
csak olyan politikai csoportok juthatnának a kormány-
rúdhhoz, amelyek csupán a helyzet további rontására len-
nének képesek. Éppen itt az ideje annak, hogy a kelet-
európai kormányok a különböző — ténylegesen és poten-
ciálisan — különvéleményen levő csoportokkal, irányza-
tokkal, egyházakkal és egyéb csoportokkal párbeszédet
kezdjenek és maguk is gondolkozzanak azon, hogy az in-
tézmenyrendszert olyan irányba fejlesszék, ahol ezek a
csoportok is szóhoz jutnak. Ahol e csoportok végre arti-
kulálhatják törekvéseiket, kifejezésre juttathatják érdekei-
ket, fölléphetnek elképzeléseikkel a politikai életben.
Mihelyt a hatalom jelzést adna arra, hogy hajlandó
ilyenfajta párbeszédre és kész arra, hogy teret adjon
ilyenfajta intézményi változásoknak és reformoknak, az
elsőik között lennének, akik vállalnák ezt a kockázatot, s
nemcsak a kockázatot, hanem a kezdet nehézségeit is.

Annak ellenére mondom ezt, hogy én tulajdonképpen
mindig is « legalista » voltam, azaz nem voltam hajlandó
semmiféle olyan tevékenységre, amelyet — az általam
egyébként nem egészen jogszerűnek tartott — hivatalosság
ellenségesnek vagy üldözendőnek vélhet. Viszont azt sem
rejtettem véka alá, hogy mit gondolok erről a politikáról.
És azt sem tagadom, hogy a képviselőmet a jelenlegi par-
lamentben nem tekintem képviselőmnek, nem is szavaz-
tam rá és nem is fogok rá szavazni. Nagyon szeretném,
ha lehetőség nyílnék arra, és ezt a lehetőséget a kormány-
zat nyitná meg, hogy nekem és a hozzám hasonlóan gon-
dolkodó embereknek módjukban legyen *saját* képviselőn-
ket küldeni oda, ahol a tényleges politikát csinálják.
Bízom abban, hogy ez viszonylag rövid időn belül bekö-
vetkezik.

Kérdező: A kelet-európai népeket a « divide et impera »
jelszóval mindig megosztották, egymás ellen hangolták.
A sovinszta vagy nacionalista hangok még mindenütt

elég erősek. Elképzelhető-e mégis, hogy a kelet-európai ellenzék egybehangolja működését?

Hegedüs: Abból, amit elmondtam, egyenesen következik, hogy én szkeptikus vagyok a különböző kelet-európai országokban kialakuló politikai ellenzéki mozgások közötti együttműködés hasznosságát illetően. Nem a realitását, hanem a hasznosságát illetően. Mély meggyőződésem, hogy a közeljövőben nem elsősorban a politikai opposíció hoz Kelet-Európában demokratikus változásokat, hanem a különböző fajta társadalmi autonómiák kibontakozása. Ezeknek nem kell feltétlenül politikai célokkal rendelkezniük. Egyáltalán nem táplálok illúziókat a többpártrendszerrel illetően sem. Ami a kívánatos jövő-képet illeti: pluralisztikus struktúrában gondolkodom, de nem többpártrendszerben. Nem azt kutatom, hogyan lehetne Kelet-Európában bevezetni a polgári demokrácia modelljeit, hanem a polgári demokrácia autentikus szocialista-demokratikus alternatíváját keresem. Itt számomra az egyik legfontosabb elvi probléma, hogy milyen gazdasági bázist lehet találni a szocialista demokrácia számára (a polgári demokrácia gazdasági bázisa a polgári magántulajdon).

Földvári: Én sem beszéltem az ellenzéki tevékenység koordinálásáról. Arról beszéltem, hogy egyszerre következhet be « robbanás », tekintve, hogy ezek az országok hasonló problémákkal küszködnek. Továbbá a lakosság mentalitása és politikai reagálási módjai is egyre inkább hasonlóvá válnak és az a gyanúm, hogy a régi nemzeti különbségek ilyen szempontból elmosódnak.

Kérdező: Amikor Magyarországon áremelések voltak, akkor ezt a román sajtó teljes mértékben kiemelt helyen közölte, részben ezzel indokolták benzin-keményvaluta rendeletüket. Ezt viszont a magyar szervek nem közölték a lakossággal, amivel nagy felzúdulást váltottak ki augusztus 1-én, amikor a határon tömegek vártak, s ennek nagy reklámot csaptak. Jól jött a kormánynak az árdrágulás után, hogy az emberek nem arról beszéltek, hogy minek ment föl az ára, hanem arról, hogy mi van a

román határon. Tehát mindig el lehet terelni az emberek figyelmét a fontos dolgokról, nem?!

Hegedüs: Persze. Ezt nem lehet tagadni.

Zsille: Így van. Ezért mondom, hogy az összefogáson kívül nincs más. Persze én se úgy képzelem, hogy valamiféle politikai párttá szerveződik az ellenzék minden országban, s ezek valamiféle internacionálét csinálnak... Isten őrizz! Én az ellenzéki erők közötti közlekedést tartom nagyon fontosnak. Éppen azért, mert ezeket a nemzeteket a történelem folyamán oly sokszor állították egymással szembe és használták fel saját érdekeik ellenére is.

Kérdező: Mit vártok a nyugati baloldaltól, a szociáldemokratáktól és az eurokommunistáktól? Mit tehetnek ők ennek a dialógusnak az érdekében?

Hegedüs: Van olyan nézet, mely szerint a baloldálnak meg kell szakítania a kapcsolatokat a kelet-európai országokkal, ha azok nem tartják tiszteletben az emberi jogokat. Én ellenkező állásponton vagyok. A kapcsolatokat inkább bővíteni kell, mintsem szűkíteni. Helyes lenne azonban, ha ezek a baloldali szervezetek közvetlenül informálódnának, tájékozódnanak nem-hivatalos emberektől is. Tehát ne csak a hivatalos szervek útján és indirekt módon, különböző szamizdat termékek útján alakítsák ki saját álláspontjukat, hanem követeljék, hogy találkozhassanak olyan emberekkel, mint mondjuk az NDK-ban Havemann professzor. Ahogy a Kelet-Európából Nyugat-Európába látogató hivatalos delegációk is találkoznak ottani ellenzéki személyiségekkel.

Földvári: A párhuzam nem egészen stimmel...

Hegedüs: Na nem éppen állami vezetőkre gondolok, hanem pl. újságírókra, kulturális delegációk tagjaira.

Földvári: Én is ezt tartom fontosnak, de hozzáteszem, hogy a kelet-európai demokráciáért küzdők nem kizárólag a nyugat-európai marxista baloldalon látják szövetségeseiket. A liberális és radikális pártok és mozgalmak, valamint más mozgalmak és intézmények ugyancsak szövetségeseink lehetnek abban a harcunkban, hogy tényleges demokráciát vívjunk ki ezekben az országokban.

Kérdező: Megjegyezném, hogy bizonyos hidegháborús elemektől nincs senkinek mit várnia Kelet-Európában...

Földvári: A konzervatív « establishment » természetesen nem szövetségeseink, mint ahogy a fegyvergyárosok és a katonai « ultrák » sem azok.

Zsille: Igen, de a demokrácia nem kizárólag a baloldal ügye.

Rövidtávú magyar reálpolitikák

Libertariusról nem igen tudunk többet, mint hogy egy csaknem 70 ezer szóból álló történelmi és politikai esszé szerzője, valamint, hogy Budapesten él. Kézirata, mely a « Magyarország, 1984 » címet viseli és Bibó István emlékének van ajánlva, az 1979-es év folyamán jutott ki külföldre. Ha anyagi eszközeink lehetővé teszik, teljes szövegében közölni fogjuk a « Magyar Füzetek Könyvei » sorozatban.

E számunkban, ízelítőül két rövidebb részletet publikálunk belőle. Az első részlet a szerző fő történelmi tézisébe enged betekintést. A második részlet játékos betét a kéziratban, képzeletbeli párbeszéd egy jóindulatú konformistával, s ez alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy a mai magyar értelmiségi közgondolkodás legelterjedtebb tételeivel szálljon vitába.

A kompromisszumok országa

A Horthy-rendszerrel való analógiákat sokan igen szerencsétlennek tarthatják. Azt is el tudom képzelni, hogy igazságtalannak tartják a jelenlegi kurzussal szemben, még akkor is, ha attól egyáltalán nincsenek elragadtatva. [...] Én az összes jogi, szociális valamint Magyarország hely-

zetére vonatkozó különbséget ismerem, és azt mondhatom: Horthyék *felelőssége* súlyosabb országunk mai vezetőinél, de — ahogy Németh László 1956 november 2-án az Irodalmi Újságban írta — a Horthy-rendszer antiszociális féljogrendjén át tudott törni egy, a reformkorinál sokkal magasabb színvonalú magyar kultúra, ma viszont ezt csak nyomokban, azaz inkább kezdetekben láthatjuk, később megpróbálom elemezni, miért.

Nem kell azonban a horthyzmus analógiájához ragaszkodnunk. A lenini « forradalom » terméketlenségének *nem* az egyetlen bizonyítéka, hogy a szocializmus eszméjét deformálta. Hanem az is, hogy megőrizte és reprodukálta az általa sújtott országok reakciós történelmi hagyományait. Ma, amikor a « marxizmus-leninizmus »-nak nevezett eklektikus, de zárt ideológiai komplexum felbomlott, eme tradíciók többé-kevésbé « tisztán » jelennek meg ezeknek az országoknak ideológiai-kulturális életében. Itt van az alapvető különbség, amely — minden látszat ellenére — elválasztja az oroszországi torzszülést a francia forradalomtól, akkor is, ha az végül jakobinizmussá, thermidorrá, bonapartizmussá fajult. Igaz: a francia forradalom végül is nem gyengítette, hanem — máig tartó káros következményekkel — *megerősítette* az abszolút monarchia központosító tendenciáit. De az azért mégsem tagadható, hogy *új értékeket* hozott létre (no meg természetesen erős polgárságot, mely ezeket az értékeket jól-rosszul hordozni tudja). Lenin és Sztálin azonban egy értékeitől megfosztott pszeudoszcientista és irracionalizált « marxizmus » jegyében hajtották végre a maguk forradalommal maszkírozott államcsínyeit, egyre jobban elsüllyedve ama tévhitben, hogy — pozitív *értékek* híján — a történelem összes *spontán* tévútját *tudatosan* reprodukálni lehet és kell, mert ezek a tudatos tévedések — a hegeli dialektika tisztítótüzeiben — önmaguktól etikai értékekbe fognak « átcsapni ». Ma, amikor ez a feltételezett « bűvös kör » már huszonöt éve halott, de ugyanakkor minden *valóságos* értéket is tankokkal, börtönökkel és elmegyógyintézetekkel akarnak visszaparancsolni a történelem süllyesztőjébe, a legmegdöbbenően reakciós, felvilágosodás előtti « értékek » elburjánzását látjuk uralkodóink és alávetett-

jeik tudatában. Azt hiszem, épeszű ember 1945/46-ban nem igen akadt, aki azt merete volna jósolni, hogy Oroszországban fel fog támadni egy monarchista-teokratikus nacionalizmus. Ma — sajnos — éppen ez a helyzet: az orosz ellenzék friss forrásait egy új feketeszázasság bugyborékoló mocsara piszkolja be. Mi sem természetesebb, hogy olyan « ellenzékkel » van itt dolgunk, mely legcinikusabb és legreakciósabb képviselőiben megtalálja a hatalom obskurantistább köreihez vezető utat — mi sem természetesebb, mert az orosz sovinsztának elkerülhetetlenül fel kell tennie magában a kérdést: ugyan mi baja van egy hatalommal, mely Oroszország érközönáját Kubába és Afrikába tudta kiterjeszteni?

Analóg jelenségekkel találkozunk a bolsevik diktatúra más országaiban. Romániát nacionalista diktatúra uralja, mely a harmincas, negyvenes években Romániában igen népszerű latin fasizmusokra emlékeztet, külpolitikailag pedig a hagyományos román külpolitika lavírozó, rafinált trükkjeit folytatja. Kelet-Németország bolsevizmusa technokratikus « szocializmus », kb. úgy, ahogy azt a német reakció spengleri szárnya 1920 körül elképzelte. Csehszlovákia jelenlegi vezetői a szlovák fasizmus tradícióit képviselik, mert Csehországnak nincsenek jelentékeny reakciós, antidemokratikus hagyományai. (Ez a magyarázata ama szinte páratlan szadizmusnak, mellyel a moszkovita uralom Csehországot fojtogatta 1948/62 között és 1969 óta újra.)

Két ország van, mely a bolsevik diktatúra viszonyai között is — úgy tűnik — meg tudta haladni *saját* antidemokratikus hagyományait. Az egyik Jugoszlávia, mely még ma is az 1941/45-ös autochton ellenállás és az 1948-as szakadás energiáiból táplálkozik, és amelynek vezetősége, ha a makroszintű diktatúrához ragaszkodik is, megteremtett egy mikroszintű demokráciát; egyben *viszonylag* szabad utat nyitott egy jórészt marxista inspirációjú politikai kultúrának (e tény viszonylagosságát persze nagyon is éreztetik az 1972 utáni botrányos fejlemények: a Praxis betiltása, Mihajlov bebörtönzése, stb.).

Lengyelország szociálpszichológiai alkata jóval bizonytalanabbul alakult. 1968 után úgy tűnt, hogy itt is felül-

kerekedik egy olyan vörösre mázolt ellenforradalom, mely a lengyel nacionalista-értelmiségellenes-antiszemita reakció legrosszabb tradícióit hordozza. 1970 decembere azonban ezt az ellenforradalmat minden tömegbázisától elvágta, és most — úgy tűnik — tanúi vagyunk egy olyan Lengyelország féllégális felépülésének, mely sokkal inkább hordozza a lengyel múlt *demokratikus* mint *nacionalista* hagyományait.

Mi a helyzet Magyarországon?

Ha azt mondjuk, hogy Magyarország a « kompromisszumok országa », és a jelenlegi helyzetet innen akarjuk levezetni, akkor keveset mondtunk, sőt, a jelenlegi kurzus apologetikáján se jutottunk túl. Kis népeknek nagy hatalmakkal vívott küzdelme általában kompromisszummal végződik, és társadalmi forradalmakból is kialakulhatnak *termékeny* kompromisszumok. A magyar « kiegyezésnek » *nem* ez a jellemző vonása. Hanem az, hogy — többé vagy kevésbé idegen segítséggel — *megmerevítik* a magyar társadalom struktúráját.

Ezt a merev struktúrát 1514/26 között a Dózsa felkelés elnyomása, a Tripartitumban megnyilvánuló jogalkotás és a királyi hatalom Bécsbe való eltolódása rögzítette.¹ Lényegük szerint kompromisszumok, azonban nem a demokratikus fejlődés irányába nyomuló erők és a hagyományokat őrző erők kompromisszuma, mint pl. Nagybritanniában 1688 óta, hanem egy idegen orientációjú felső réteg (főnemesség) és egy megmerevedett középréteg (köznemesség) kompromisszuma a nemzet 90 %-ának « nemzet alá » szorításával, jogfosztásával.

Az 1514-1711 évek polgárháborús Magyarországon ez a fajta kompromisszum még korántsem tudott érvényesülni, mert az arisztokrácia egy többé-kevésbé törökbarát, és — nagy leegyszerűsítéssel — « köznemesi », és egy

¹ Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945 utáni változások értelme. (*Válasz*, 1947 június; *Magyar Füzetek*, 4. szám.)

Habsburg-párti « főnemesi » pártra bomlott szét, a köznemesi (erdélyi) párt gondolatvilága pedig számos liberтариánus, sőt népi elemet szívott fel. Itt van az értelme — többek között — annak a megállapításnak, hogy a török megszállás Magyarország történetében nem pusztán negatívumként jelentkezett. Azonban 1711 rögzíti a kompromisszum által megszabott összes gazdasági, politikai, szociálpszichológiai, ideológiai keretet. Most elsősorban az utóbbiakra helyezük a hangsúlyt, bár természetesen a korszak egyik alapvető baja az volt, hogy akkor alakultak ki a nagybirtok túlméretezettségén alapuló egészségtelen földbirtokviszonyok.

A 18. századra Európában — elsősorban Franciaországban — az abszolút monarchia kialakulása, az áru-pénzviszonyok általánossá válása, és egy olyan osztály és értelmiség kialakulása jellemző, mely elméletileg kidolgozza az elvont állampolgári viszonylatokon alapuló alkotmányos államszerkezet modelljét. A római birodalom összeomlása óta a reneszánsz után másodszor kerül politikum (és gazdaság) az érdeklődés homlokterébe. Minderről Magyarországon szó sincs. Leegyszerűsítés volna mindezt az abszolutizmus « kimaradásából » levezetni, hiszen például Svájc abszolutizmus nélkül jutott el a modern politikai kultúrához. A probléma azonban éppen ott van, hogy Magyarországnak már volt egyfajta rögzített politikai kultúrája, mely a politikai élet problémáit a király és a nemesség közötti viszonyra egyszerűsítette.² Ezt a helyzetet szociálpszichológiailag tovább rontotta az 1723. évi *pragmatica sanctio*, mely egyszerre rögzítette az ország *illuzórikus* önállóságát és *valóságos* kiszolgáltatottságát.

Az úgynevezett teréziánus korszakra, melyet szélesebb értelemben 1711-80 közé helyezek, tehát egyoldalúan infrastrukturális, extenzív, mennyiségi fejlődés jellemző, mely a magyar társadalom minőségi viszonyait egyáltalán nem érinti, és teljességgel terméketlen a politikai

² Szécsi János: Az ittfélejtett nép. (Magyar Enciklopédista Társasága, 1945.)

kultúra kimunkálása szempontjából, bár igaz, hogy ebben a periódusban a magyar politikai kultúra társadalmi szükségessége nem is merül fel. A 18. század végén viszont, mikor a polgári nemzetállam problémái elkerülhetetlenül napirendre és a társadalmi figyelem középpontjába kerülnek, megdöbbentő formában jelenik meg a politikai kultúrátlanság és mindenféle téveszme elburjánzása, mely — sajnos — az elkövetkezendő évszázadokban rányomja bélyegét a magyarság politikai arculatára. A probléma — hangsúlyozzuk — kifejezetten nem akkor jelentkezik, amikor a nemesi ellenállás a polgári szabadságfogalomba a *maga* szabadságfogalmát, az Emberi Jogok Nyilatkozatába a werbőczyánus közjogot helyettesíti és a Marseillaise-t latinra fordítja. Hanem akkor, amikor a Hajnóczy-nemzedéknek egy pillanatra sikerül tisztáznia ezt a — mondjuk — naív tévedést. Mert ebben a pillanatban a nemesi ellenállásból igen rosszhiszemű nemesi kollaboráció lesz, mely nem pusztán az alapvető közjogi viszonylatokat fogja fel tévesen, de a társadalmi együttélés *minden* szféráját zavaros, mizantróp és vulgarizáló vagy dagályos képzetekkel árasztja el.

E képzetek középpontjában a nemesi nacionalizmus áll, mellyel nem pusztán az a probléma, hogy az Európa-szerte kialakuló polgári nacionalizmust kell helyettesítenie. Ez Lengyelországban is így volt. Csakhogy a lengyel nemesi nacionalizmus őszintén kívánta Lengyelország függetlenségét, és ezért könnyebben szívott fel demokratikus elemeket: vagy — legalábbis — a lengyel függetlenségi mozgalmakon belül a demokratikus mozgalmakat demokratikusnak, az arisztokratikus mozgalmakat arisztokratikusnak lehetett nevezni. A problémák ott inkább csak a 20. században keveredtek össze, mikor a lengyel szocialista munkásmozgalom egyik szárnya a lengyel szocialista forradalmat az orosz szocialista forradalom *belül* kívánja megvalósítani. A magyar nemesi nacionalizmus viszont *nem* kívánta Magyarország függetlenségét, hanem Magyarországnak a Habsburg monarchia keretében való megmaradását, bizonyos specifikus történeti jogokkal. Ezért « nemzetietlenekként » kell kigyanúsítania nemcsak azokat a demokratikus mozgalmakat, melyek Magyarország

demokratikus átalakítását a bécsi abszolutizáló tendenciákra támaszkodva kívánják megvalósítani, hanem azokat is, amelyek ezt Magyarország függetlenségével kívánják egybekapcsolni: nemcsak a Berzeviczyeket és Diener Déneseket, de a Hajnóczy Józsefeket és Károlyi Mihályokat is. Azonban: a kompromisszumban rögzített specifikus jogok éppen egy feudális-antidemokratikus szerkezetet rögzítettek, és ezeknek demokratikus irányba való átalakítását *valóban* csak következetesen « labanc », vagy következetesen « kuruc » kiindulópontból lehetett volna megvalósítani. Így szívott fel Magyarországon a nacionalizmus erős antidemokratikus tendenciákat. És ez teszi Magyarországot Csehország ellenpontjává: ott az értelmiség többé-kevésbé egyértelműen a demokratikus fejlődés vonalára helyezkedett, függetlenül attól, hogy ez a fejlődés a Habsburg monarchia keretei *között*, vagy azokon kívül megy-e végbe.

Azonban: az a *nacionalizmus*, mely az ország *függetlenségét* kívánó demokráciával szemben is « magyarabbnak », « nemzetibbnek » kívánja magát feltüntetni, természetesen különféle hazugságra, ködképgyártásra, gyanúsítgatásra kényszerül. Nem elég arra hivatkoznia, hogy Magyarország helyzetét bizonyos történeti szerződések olyanra rögzítették, amilyen; arra sem, hogy egy bizonyos történeti kényszerhelyzetben több függetlenséget kivívni nem lehet, mert *így* nem válhatna nemcsak egy demokratikus, de egy arisztokratikus nacionalista köztudat kiindulópontjává sem. A magyar demokrácia és függetlenség harcseit kénytelen « idegen ügynökként », « idegenmajmolókként », « a magyar jellemtől idegenekként » elmarasztalni, ostoba ködképet gyártani egy olyan « magyarságtudatról », melyben az ország demokratikus átalakulásával és külpolitikai konstellációjával kapcsolatos *valóságos* problémákat egyrészt a múltra való dagályos hivatkozások, másrészt a közélettel semmi összefüggésben nem lévő magánéleti vonatkozások (öltözködés, szokások, stb.) szórítják ki. Így jön létre a magyar politikai kultúrátlanság három pólusa: az emberi jogoknak az osztrák-magyar viszonyt körülíró közjoggal való helyettesítése, a valóságos problémákat félretoló lírizáló historizmus, valamint

a közélet és a magánélet szférájának összekeverése. Míg az első a társadalmi emancipáció problémáitól elszakadt jogi fogalomrendszerben inkarnálódik, a másik kettő a zárt fogalmi gondolkodás ellenében, a képekben való « gondolkodás » irányában hat.

Mindezen jelenségek különös erővel törnek fel az 1795-1825 közötti periódusban, a ferenci abszolútizmus időszakában. Kétségtelen, hogy a reformkor publicisztikája — Széchenyitől kezdődően — ezeket az éveket mint a nagyfokú elmaradottság, elkultúrátlanodás, parlagiság időszakát bélyegezte meg, és nem volt azóta olyan magyar történetírás, amely különösebben pozitívan kívánta volna ezt az időszakot ábrázolni. Azonban a magyar történetírás különböző irányzatai nem vizsgálták azt a hasadást, amely a korszak « extra Hungariam non est vita »-öntudata és a *valóságos* helyzet között fennállt. Különösen nagy itt a Szekfű által képviselt szellemtörténeti iskola felelőssége, mert a korszak nemesi öntudatát csupán üres általánosságokkal jellemezte. Ez azonban nagyon is érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy Szekfű külön akarta választani ezt a korszakot az általa annyit magasztalt teréziánus korszaktól, nem különben az 1867-es kiegyezésnek legalább kiindulópontjától, mi több: olyan politikai struktúrát akart megalapozni, mely «szellemileg» épp az 1795-1825-ös periódushoz hasonlított; így el kellett vonatkoztatnia egyrészt a korszak *gyökereitől*, másrészt attól, hogy annak torz politikai látásmódja hogyan rakódott rá a magyarság *későbbi* történetére. Másrészt a marxizmus dogmatikus-ökonómista típusa szintén nem volt alkalmas arra, hogy a problémát megfelelő alapossággal bogozza ki, mert végül is az a tény, hogy a nemesség az adómentesség fejében az ország függetlenségéről « lemondott », még korántsem indokol nagyfokú kulturális hanyatlást, vagy akár az emberi viszonylatokkal kapcsolatos fogalmak összezavarodását. Németh László volt az, aki a harmincas években az egész problémához szerencsés kézzel nyúlt hozzá.

Bár marginálisan, de jelen van a magyar történetírásban és történetbölcseletben az az álláspont is, mely a nemesi ellenállás fentebb vázolt elmarasztalását ismét csak a

probléma összezavarása irányában hajtja túl. Diener Dénes « La Hongrie » című munkájában a köznemesség mindenfajta függetlenségi és alkotmányjogi küzdelmét a nemesi privilégiumokért folytatott harcként bélyegzi meg.³ Ez az álláspont párhuzamos azzal az idealista állásponttal, mely a nemesi alkotmányosságban a polgári demokráciánál « ősből », « jobban megalapozott » alkotmányossági típust vél felfedezni.⁴ Úgy látjuk azonban, hogy a magyar politikai kultúra megromlása *nem* a magyar függetlenségi harcok periódusában, hanem a köznemesség és a Habsburg uralom *szimbiózisának* periódusaiban következett be. Kétségtelen tény, hogy a nemesi alkotmányosság *lehetőségként* magában foglalta a demokratikus alkotmányossággá való fejlődés perspektíváját is. De az alkotmány ilyen típusú demokratizálása — minden egyéb nehézségen túl — csak a magyar-osztrák viszony végiggondolásával párhuzamosan lett volna végrehajtható. Ez a végiggondolás pedig — vonja le végkövetkeztetésként akár Magyarországnak a demokratizált összmonarchiában való feloldódását, akár teljes függetlenségét — mindenképpen ama « specifikus » helyzet elvesztésére vezetett volna, melyet Magyarország, pontosabban a magyar nemesség a Habsburg monarchián belül élvezett.

Említettük már, hogy a Habsburgokkal kompromisszumot kötő álláspont a függetlenségénél magát « magyarabbnak », « nemzetibbnek » igyekezett feltüntetni. De a nemzetiségi kérdés 19. századi fokozatos elmérgesedése által ez a téveszme « reálpolitikai » színezetet is kapott. Mert Magyarország függetlensége csupán átmenet lehetett a dunai-kelet-európai államszövetséghez, melynek középpontja ugyan valószínűleg a Kárpát medencében lett volna, de nem jelentett volna Magyarországnak « specifikus » jogokat. A helyzetből kifolyólag tehát a nemesi indíttatású nacionalizmus abban a hamis tudatban élt, hogy a demokrácia — akár osztrák-párti, akár Duna-konfederációs alakjában — a nemzet specifikus jogait csorbítja. Ez a nacio-

³ Diener Dénes: La Hongrie. Paris, 1927.

⁴ Bajcsy Zsilinszky Endre: Nemzeti Radikalizmus. Budapest, 1930.

nalizmus tehát rövid távú előnyökért adja fel azokat a nagyobb perspektívájú előnyöket, melyeket Magyarország, mint egy kelet-európai államszövetség szellemi központja, nyerhetett volna. A magyar kiegyezések par excellence antidemokratikus struktúrák, és ezen túlmenően is — a fent jelzett okok következtében — megzavarták a magyarság politikai kultúráját, s megrontották a magyar társadalom alapvető emberi viszonyait.

A reformkor a legnagyobb szabású vállalkozás volt a magyar társadalom demokratikus átalakítására. De a mozgalom vezetői közül egyedül Kossuth volt az, aki *öszönösen* felismerte a két lehetőség alternatíváit, viszont állást foglalni *valamelyik* (a Duna-konfederációs) elképzelés mellett ő is csak későn tudott; sokáig — s talán anélkül, hogy végiggondolta volna őket — ingadozott közöttük. Deák Ferenc felirati beszédei már ismét elszomorítóan mutatják a történeti-közjogi gondolkodás szférájába való visszacsúszást, a régi kompromisszumok felújítását és az alapvető társadalmi problémák félretolását.

1867 szociálpszichológiai vizsgálata azért fontos, mert a kiegyezéssel — formálisan — nemcsak az 1849-ben elakadt liberális-demokratikus fejlődés útja vált ismét szabaddá, de Ausztria és Németország 1866-ban történt, akkor véglegesnek tűnő szétválása valóban fölillantotta annak lehetőségét, hogy a monarchia immár *nem* a német-közép-európai « Drang nach Osten » eszköze lesz, hanem egy *valódi* dunai államszövetség magva. Ha így lett volna, valóban szélmalomharcnak ítélnénk Kossuth turini politikáját. Az 1867-es szociálpszichológiai kiindulópont azonban egészen más volt: lényegében az 1711 után kialakult kompromisszum polgárivá maszkírozott megisméltése. Így hát igen hamar meg is szülte azokat a végzetes döntéseket, melyek e kompromisszum pszichológiáját a kialakuló nemzetállamok korában sokkal veszélyesebb formában reprodukálták: a Hohenwárth-féle federalizmus megbuktatását, a cseh kiegyezés megakadályozását és a habsburgi imperializmusnál is erőszakosabb porosz-junker szövetséget. Igen nehéz Deákot és Andrássyt katasztrófa-politikusként beállítanunk, pedig azok voltak: néhány év alatt Magyarország olyan európaivá maszkírozott állammá

vált, ahol a pártviszonyok kizárólag a Bécshez való viszony szempontjai szerint alakultak (és így is csalással tudtak csak működni), ahol hisztérikus viták folytak a nemzeti-színű kardbojt kérdése körül, de a valódi szociális problémák megoldására még csak *kísérlet* sem történt, és ahol egy feudális szellemű bürokrácia mind megszállottabban próbálta kordában tartani a monarchia szláv népeit, egyre szorosabbra szöve a porosz bürokráciához fűződő szálakat. Az út — sajnos — 1867-től egyenesen vezet 1944-ig, s bár elkerülhetetlen folyamatok a történelemben ritkán adódnak, kétségtelen tény, hogy 1867 olyan « választópont » volt a magyarság számára, melyről más sínre futni meglehetősen nehéz lett volna.⁵

[...] Hogy hogyan lett a kiegyezés formálisan mégiscsak európai és liberális szellemiségéből a Horthy-rendszer szellemisége, ezt Bibó István igen alaposan elemezte, nekem ehhez kevés hozzáfűznivalóm lehet. Egy bizonyos: a huszas évekre Magyarország a Ferenc-korhoz hasonló szellemi sötétségbe borult. Ismét azt kell látnunk, hogy a szűk látókörű, feudális gyökerű nacionalizmus *nemcsak* a politikai légkört rongja el, hanem a politikai élettel Magyarországon túlságosan összefonódott szellemi életet, társadalmi szokásokat, stb. is. Ha azt nézzük, hogy az 1918-as októberi forradalom vezetőit a fehér kurzus rossz-hiszemű publicisztikája, sőt történetírása *egyszerre* próbálta holdkóros idealistaként és erőszakos kalandorként « megbélyegezni »; ha azt tekintjük, hogy ugyanez a sajtó a francia választások alkalmával mindig a jobboldalnak « drukkol », noha az annyit ostromozott Trianon revíziójára éppen a baloldal lett volna hajlamosabb, akkor nyilvánvaló, hogy itt már a politikai etosz lezüllése a politikai logoszt, sőt a legszűkebb értelemben vett reálpolitikai érzéket is gyökereiben kezdte ki. Mindezek fi-

⁵ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. (*Válasz*, 1948 április. Megtalálható a Szabó Zoltán szerkesztette « Harmadik út » c. gyűjteményes Bibó-kötetben is.)

gyeembe vételével a « nemzeti szocialista » totalitáriánizmus 1944 március 19-i és október 15-i magyarországi győzelme könnyen megmagyarázható, hiszen az ezeknek az eseményeknek a során uralomra jutott csoportok többé-kevésbé következetesen végigvitték az 1920-as premiszszák « logikáját ». Arra kell még itt rámutatnunk, hogy míg a 67-es logikának Magyarország közvéleménye még — ha sokszor a valóságos problémák eltorzult látása árán is, de — ellenállt, addig 1920 után — ahogy fentebb jeleztem — az úgynevezett keresztény középosztály a maga « logikáját » a tömegek felé is sikerrel közvetítette, és Magyarország többé-kevésbé jobboldali ország lett, amit az 1939. évi választás eredménye eléggé bizonyít. Fentebb rámutattam már arra, hogy mindezzel szemben megindult egy, az adott helyzetből kiinduló, és a kurzus historizmusát jó irányba « átfordító » demokratikus politikai hullám is, anélkül azonban, hogy szélesebb tömegeket tudott volna megnyerni. Ebben szerepet játszott — sok egyéb tényező között — az is, hogy a korábbi irrealitásokkal ellentétben — 1942-43-ban Horthyék a deáki reálpolitika szerepeit kezdték játszani. Ez természetesen átvezethetne minket a demokrácia problémájának vizsgálatába: tudniillik abba, hogy ezt a politikai fogalmat nem helyes a többség uralmaként felfogni, lévén a demokrácia a *humanizmus* politikai vetülete. A demokratának az emberi méltóságot akkor is védelmeznie kell, ha a többség nem kíván emberi méltóságot. Ezzel azonban visszanyarodtunk a tanulmányom elején fölvetett problémákhoz.

Összegezve: az 1711-1945 között megkötött magyarországi kompromisszumokról azt mondhatjuk, hogy azok a következő értelemben hatotak károsan a magyar köztudatra:

1. elterelték a figyelmet az emberi emancipáció valóságos szükségleteiről és ezzel gátolták a modern európai értelemben vett politikai kultúra kialakulását;

2. a magyar nemzettudat középpontját egy közép-európai fél-függésben és a környező kis népek iránti feudális stílusú megvetésben jelölték meg;

3. rövid távú reálpolitikai koncepciókat gyártottak, szélesebb perspektívájú reálpolitika helyett;

4. a politikai fogalomalkotás helyett a politikai «képek» szintjén történő «gondolkodásra» készítették;

5. torzul jelölték ki a politikum helyét a társadalom egészében, mert a közélet, magánélet és szellemi élet határainak elmosásával a politikum körét hol túl szélesre, hol túl szűkre szabták.

E folyamat káros következményeinek elemzésével — úgy hiszem — többre mehetünk, mint a szellemtörténeti iskolának a «magyar illúzionizmussal» kapcsolatos szólamaival. S azoknál is mélyebbre mehetünk, akik — sommásan — «az úri bitangok országának», vagy «a fasizmus őstalajának» nevezik Magyarországot. Egyúttal bizonyos fokig kulcsot kaphatunk a jelenlegi helyzet megértéséhez.

A legvidámabb barakk

Az alanti beszélgetést megelőzően a szerző az ellenzékiség szükségességéről és a szomszéd országokbeli mozgásokkal való szolidaritásról elmélkedik. E ponton lép be a képzeletbeli beszélgető partner.

Még egy jóhiszemű és értelmes ember is ezt válaszolhatná erre: — Igaz, hogy Magyarországon nincs komoly, számottevő ellenzék. De kevesebb az *ok* is egy ilyen ellenzék megjelenésére, mint a többi csatlós államban. Ki tagadhatná, hogy ha az összes gazdasági, politikai, szellemi tényezőket figyelembe vesszük, mégis csak nálunk a legelviselhetőbbek a viszonyok. Miért alakuljon ki nálunk egy értelmiségi ellenzék? Hiszen, ha az értelmiségi (és nemcsak az értelmiségi) körülnéz a többi, a Szovjetuniótól függő helyzetben levő országban, azt fogja látni, hogy a jelenlegi helyzetnél csak rosszabbat kaphatunk, jobbat

nem. Jugoszlávia — most függetlenül attól, hogy a legenyhébben szólva se fenéig tejfel — nem ellenpélda, mert a Szovjetuniótól viszonylag független állam.

Azt mondjam-e ennek a jóhiszemű és értelmes embernek, hogy hazudik? Nem mondhatom. Az életszínvonal nálunk jóval magasabb (még a szegény rétegek számára is), mint Lengyelországban és Romániában. A szellemi szabadság — például a művészetek formai kérdéseiben — összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint Keletnémetországban vagy Bulgáriában. Az ideológiai nyomás nem annyira borzalmas, mint a restaurációs Csehszlovákiában. A rendőri terror korántsem olyan nyomasztó, mint magában a Szovjetunióban, vagy Kelet-Németországban, és könnyebben lehet Nyugatra is utazni. 'Kádár körül messze nem csapnak olyan személyi kultuszt, mint Ceausescu körül. És így tovább...

Tehát először csakugyan nem tudok mit mondani. De aztán összeszedem magamat, és a következőket mondom:

— Tisztelt uram, Önnek egy bizonyos pontig igaza van. A baj ott van, hogy Önnél jóval kevésbé értelmes és jóhiszemű értelmiségiek jóval kevésbé értelmes és jóhiszemű formában ugyanazt mondják, mint Ön. És a látszat ellenére ez azt jelenti, hogy Önnek még sincsen teljesen igaza. Mert azok az Önnél kevésbé értelmes és jóhiszemű emberek nagyon csodálkoznak, ha erre én azt bátorkodom kinyögni, hogy hát ha a mi helyzetünk ennyivel kedvezőbb, akkor nagyobbak a lehetőségeink e helyzet további javítására. Pusztán politikai síkon a lengyelek lehetőségei ugyanolyanok, mint a mieink, és — lám — ők ezt kihasználták egy nagyon is erős és széles ellenzék kiépítésére. Miért ne csináljuk mi is ugyanezt?

Mit mondanak erre az Önnél kevésbé jóhiszemű és értelmes értelmiségiek? Meg kell mondanom, 80%-ban úgy néznek rám, mint egy hülyére, és egyszerűen nem értik, hogy mi bajom van még és mit kell a jelenlegi helyzeten javítani. A fennmaradó 20 %-ból 19 viszont nagyon furcsa dolgokat fog erre válaszolni. Azt ugyanis, hogy egy ilyen ellenzék a rendőrség azonnal felszámolna, minden résztvevője a börtönbe kerülne, ahol össze-vissza vernék és aztán a leg súlyosabb ítéletekkel sújtanák őket.

Tisztelt polgártársam, maradjunk ennél a 19%-nál. Nem gondolja Ön, hogy az Ön által is átvett előbbi gondolatmenet és eközött a gondolatmenet között valami ellentmondás van? Mert vagy a « legvidámabb barakk » vagyunk és akkor ilyen dolgok nálunk az ellenzékkel nem történhetnek, vagy pedig az ellenzék pusztta megjelenése nálunk a legborzalmasabb rendőri terrort vonná maga után, és akkor mi a fenétől vagyunk a legvidámabb barakk?

Vajon nem inkább arról van-e szó, hogy a magyar értelmiség egy ügyes szofisztikát talált annak igazolására, hogy *miért nem hajlandó soha semmire nemet mondani?* Ha kell, azt az érvet rángatja elő, hogy nincs is mire nemet mondani, ha kell, azt, hogy úgy se lehet semmire nemet mondani. És ez még a jobbik rész! Mert hogy a rosszabbik rész mit mond, azt majd Ön alább olvashatja.

No már most, tisztelt polgártársam, én aztán nem vagyok különösebben bátor ember. De ha valamitől félek, arról őszintén megvallom, hogy félek tőle és nem kívánom ezt mindenfajta zavaros hókusz-pókusszal megideologizálni. Miért nem tud a magyar értelmiség legalább *idáig* eljutni? Végül is: kisebb baj, ha az ember gyávának érzi magát, mintha elbutul.

Jóhiszemű és értelmes ismerősöm — tegyük fel — *elgondolkozik* és a következőket mondja:

— Igaza van, itt egy nem egészen tisztességes szofisztikával állunk szemben. De milyen alternatívát kínál erre Ön a magyar értelmiség számára? Nemde azt, hogy *kísérletezzen a meglévő lehetőségek szélesítésével, azon az áron, hogy ezeket a lehetőségeket is kockára teszi?* Vajon miért éppen mi csináljuk ezt? Hiszen Ön írta, hogy 1956 októberében a magyar nép túllépte a demokratizálás lehetséges kereteit, és ezzel a demokratizálási folyamatot visszafordította. Mi több: ezt nem csak reálpolitikailag, de morálisan is megkérdőjelezte. Nem kákán csomót keresés-e, ha most állandóan azt mondja, hogy a magyar értelmiség 1956 után az ellenkező előjelű hibát követte el és követi el még ma is?

Nem arról van-e szó, hogy a magyar értelmiség végre megtanult az *adott* lehetőségek között egyensúlyozni?

Lehet-e ezért követ vetni rá? Vajon annak a képződmény-nem, melyet Ön « újkori » Magyarországnak nevez, nem a politikai romanticizmus, a realitásérzék hiánya volt-e a legnagyobb baja?

[...] A jó Isten tudná megmondani, először mióta, az ország élén egy realista csoport és személy áll. A magyar értelmiség nem tehet okosabbat, mint hogy ezt a csoportot és személyt támogatja, vagy legalábbis nem akar neki különösebb problémákat okozni. Mert Önnek az a feltételezése, hogy az értelmiség, pláne a humán értelmiség, politikát és történelmet csinálhat, szintén a magyar politikai romantika egyik alapvető tévedése. A politika — politikusok dolga, legalábbis egyelőre, a humán értelmiség szerepe pedig a mai technizált korban nagyon korlátozott. Igen, ha ma Magyarországon borzalmas igazságtalanságok, jogtalanságok történnének, akkor a humán értelmiségnek — talán minden reális perspektíva nélkül is — ki kellene vágnia a rezet. De nem történnek! A mai vezetés a legjobbat teszi, ami az adott körülmények között tehető. [...] Az Ön számára valamikor 1956 november 4-én, vagy nem bánom 1958 június 17-én megállt az idő. Dehát Ön — ugyebár — szocialista? Tudom: Ön szerint a bolsevik diktatúra a szocializmus eszméjét deformálta. De el kell hogy ismerje: talán a titóista Jugoszlávia kivételével a kádári Magyarország deformálta még a legkevésbé a bolsevik diktatúrák közül. [...]

A szocializmus (tehát a köztulajdonon alapuló társadalmi viszonyok) és a politikai szabadság szintézisét eddig még sehol a világon kitalálni nem sikerült, persze, Kádárék sem találták ki. Elismerem, hogy Magyarországon ma sincs politikai szabadság. Nézze, nem akarom Önt izgatni, és ezért nem mondom azt, amit száz közül kilencven ember mondana ma Magyarországon Önnek a helyemben, hogy az sehol sincs. Elismerem: bármelyik liberális demokráciában több van, mint nálunk. De szellemi szabadság, mely Önnek talán még a politikainál is fontosabb, nálunk is van, sőt, merem állítani: növekedőben van. [...] Magyarországon ma széles nyilvánosságot kapnak olyan művek, melyek a mai magyar társadalmat a legélesebben

bírálják! Karinthy Ferenc novellájában a vidéki funkcionárius réteget valóságos bünszövetkezetnek ábrázolja. A művet be akarták tiltani, de aztán megjelent, sőt színdarabot is írhatott belőle, mert Kádár beavatkozott. Kósa Ferenc a Balczóról írt filmben ugyancsak keserű dolgokat mondhat hősével, 56-ról pedig majdnem azt mondja, hogy forradalom volt. A filmet be akarták tiltani, de aztán Kádár beavatkozott. Moldova György pokolinak mutatja be a vasutasok helyzetét. A könyvet be akarták tiltani, de nyilvánvaló, hogy Kádár beavatkozott. Konrád György — az Önök Konrád Györgye, ő aztán talán még Önnek is csak ellenzéki? Vagy még ő sem? — a « Városalapító »-ban az egész mai Magyarországot valóságos pokolnak írja le. A művet betiltották, de aztán kiadták. Konrád néhány éve még ügyészi figyelmeztetést kapott, ma pedig már az « És » is újra a magyar kultúra értékei közé sorolja, nyilvánvalóan azért,...

— Mert Kádár beavatkozott, ugye?

— Igen. Honnan tudja?

— Mert már háromszor tetszett mondani. És Ön honnan tudja?

— Mit?

— Hát hogy Kádár beavatkozott.

— Mondják. De különben is, a mű megjelent nem? [...] Önnek állandóan 1968 forog a száján, de ha így van, miért nem hajlandó belőle levonni a tanulságokat? *Addig* még lehetett vitatkozni róla, hogy lehet-e valami jobbat csinálni a Kádár-féle pragmatista reálpolitikánál egy, a szovjet érdeklődéséhez tartozó államban. A csehek megpróbálták [...] 1968 augusztus 21.-e minket igazolt, és nem őket.

Most azt mondja, miért nem viselkedünk úgy, mint a lengyelek, sőt ez Önt fel is háborítja, tekintettel a lengyel-magyar kapcsolatok hagyományaira. Dehát először is, a lengyel nem kis nép, mint mi. Aztán ez az egész lengyel-magyar szövetség egyik terméke annak a magyar politikai romantikának, melyről az előbb beszéltünk. Öszintén szólva: két parasztnyúzó köznemesség szövetségében vannak a gyökerei, és ezt akarják Önök, romantikus patrioták ad infinitum folytatni? Aztán Lengyelországban ott van a

katolikus egyház. Erre Ön azt mondja, hogy a mi katolikus egyházunk miért nem viselkedik ugyanígy? Érdekes, hogy Mindszentyt, aki így viselkedett, Ön nem nagyon tisztelte. Örülne, ha Magyarországon a katolikus egyháznak ugyanolyan lelki — sőt fizikai — hatalma volna, mint Lengyelországban? Azt hittem eddig, Ön szabadkőműves. De különben is, Önnek magyarázzam, hogy a magyar katolicizmus nem volt nemzeti egyház? Vagy éppen ez a baja Önnek vele? Azt hittem eddig, Ön kozmopolita. Akárhogyis: hogyan várja, hogy a magyar egyház, mely — Ön szerint és Németh Lászlóék szerint — évszázadokon át *rosszul* képviselt egy idegen elvet Magyarországon és azért — Önök szerint — a végzete többé-kevésbé igazságosan érte el, most egyszerre *jól* képviselje Magyarországot egy másik idegen elvvel szemben? [...]

Vajon jó lett volna, ha Kádárék — mondjuk — román módszerekkel licitálják túl a szovjet politikát, hogy *azután* valamit kezdjenek ellene tenni? Azt hittem eddig, Ön utálja az ilyen « úri bitangságokat ». De különben is, mitől jött meg a lengyel munkás esze két évvel 68 után? Attól, hogy majdnem éhenhalt. Azt kívánja Ön talán, hogy a magyar értelmiség sürgősen döntse nyomorba a magyar munkásságot csak azért, hogy itt is legyen egy kis forradalom és Ön ne unatkozzék annyira? Azt hittem eddig, Ön humanista. És végül is: higye el, ezt az egész lengyel jelenséget egy cérnaszál tartja. Ön azt hiszi, hogy a Szovjetunió nem tudja az egészet egy kiskanállal megenni? Hja, ezt hittük 56-ban mi is, ezt hitték 68-ban a csehek is.

— Tehát, uram, akkor ugyanazt csináljuk, illetve ne csináljuk, amit eddig?

— Igen.

— Mert nincs jobb alternatíva.

— Igen.

Egy kicsit gondolkozom.

— Nézze uram, mindez már kétszer volt. Önök itt felfedezik a romantikát meg a realizmust, és azt hiszik, felfedezték a spanyolviaszkot. Nemde, Ön romantikusnak nevez és bélyegez meg egy olyan magatartást, mikor

egy nemzet a *vesztett* ügyhöz tűzön-vizen át makacsul ragaszkodik.

— Ha van lehetőség értelmes kompromisszumra: igen.

— Nos: ebben a században a magyarság alaposan kivette a részét két katasztrófából, és tűzön-vizen át ragaszkodott egy olyan vesztett ügyhöz, mely még rossz is volt, és amelyet ráadásul ösztönszerűen gyűlölnie kellett volna. [...] De az érdekes az, hogy mindkét esetben ebbe a romantikába — és tegyük hozzá, a második esetben kifejezetten *gonosz* romantikába — a magyarságot egy-egy nagyon is realista gesztus hajszolta bele. Mert 1867 aztán csak reálpolitikai aktus volt, *ha a végcél Magyarország európai jelentőségének minél nagyobb megnövelése volt!* Mert milyen alternatívát kínált Kossuth? Ügye, azt, hogy ne állítsuk vissza Magyarország államiségét, bőjtöljük ki a dolgokat egy újabb forradalomig, melyet valószínűleg újra — és még véresebben — le fognak verni, de ha győz, szintén nem a független Magyarországot állítja vissza, hanem Magyarországot az osztráknál jóval műveletlenebb balkáni népek társállamává teszi. Hát ennél csak « jobb » volt 1867?

De bizony Horthyék is « reálisabban » politizáltak, mint Károlyi. Mert mit ígért Károlyi? Egy új forradalmat, *csehszlovák* támogatással, tehát a trianoni helyzet sub specie aeternitatis fenntartásával. Ezzel szemben Horthyék, mihelyst nyeregben voltak, kitűzték maguk elé célul Trianon revízióját és mindent ennek az első számú követelésnek rendeltek alá. És ki támogathatta Trianon revízióját? Elsősorban a hitleri Németország, mely egyébként így is, úgy is be kívánt törni Kelet-Európába. Hát csak reális volt szövetségre lépni vele és ezzel három legyet ütni egy csapásra: elérni Trianon revízióját, megakadályozni egy új 1918-19-es forradalmat (valljuk be: nagyon kevesen akarták, főleg 19 miatt), egyszersmind megelőzni a totális nemzeti szocialista hatalomátvételt? Micsoda politikai mesterhármas! És 1938-41 között ki is jött a lépés. 1942-43-ban pedig már a demokratikus ellenzék is úgy gondolkozott: *nem szabad Horthynak kényelmetlenségeket okozni*. Nem érzi Ön az analógiákat? Hát csak jobb volt Horthy-Kállay Magyarországa, mint Pavelic

Horvátországa, Tiso Szlovákiája, Antonescu Romániája? De mi lett a vége? Jugoszlávia már 1941-től felkelt a nácik ellen, a románok 44 augusztusában átálltak, a szlovákok hat nappal később felkeltek. És mi? Hiszen a magyar zsidóságot sem sikerült megmenteni, ebben a vonatkozásban még a román vezetés is tisztességesebben viselkedett! Tudja Ön, mikor lettem én « homo politicussá »? 1944 október 15-én. [...]

Tehát mi lett '67 vége? Hogy Magyarországot megcsonkították, és a kiegyezés rendszere helyett lett vörös terror meg fehér terror. Mi lett a Horthy rendszer vége? Magyarországot megszállták a nácik, legyilkoltak 400 ezer zsidót, egy csomó ellenállót, aztán megszállta a Szovjetunió, jött Rákosi és így tovább, és mindamellet egy tenyérnyi területet vissza nem kapott, pedig a nagy cirkusz ezért volt, nem?

Mi volt a baj, uram, mindkét esetben? Az, hogy egy *etikailag* rosszabb álláspontot foglaltunk el bizonyos *helyzeti* előnyök kedvéért. De, ismétlem: etikum és politikum között *van* összefüggés, akármilyen kényelmetlen ez a magyar értelmiség számára. Az erkölcsileg alacsonyabbrendű döntés a még alacsonyabbrendű döntések sorozatát indítja meg, és ezek előbb-utóbb a szűkebb értelemben vett reálpolitika szférájában sem fizetődnek ki.

— Csak nem azt akarja mondani, hogy ma is ilyen katasztrófák felé haladunk? Semmi jel nem mutat erre.

— Lehet, uram, nem tudom. De kétszer fizettünk rá a « reálpolitikusainkra ». Ha már annyira szkeptikus népé váltunk '56 után, amilyené váltunk, akkor talán megengedhetnénk magunknak azt a luxust, hogy ne csak a vizionárius politikusokkal szemben legyünk szkeptikusak, de a reálpolitikusokkal szemben is. [...]

— 1867 és 1920 nemzedékének voltak alternatívái. Végre lehetett volna hajtani az Eötvös-féle nemzetiségi törvényt, lehetett volna csak az etnikai határokat visszakövetelni. De milyen alternatívák voltak '56 októbere után? A XX. kongresszus és október között csakugyan volt egy alternatíva a sztálinizmus és egy liberalizált « kommunizmus » között. Mi azonban — hiszen Ön írta — nem értettük meg ezt az alternatívát. Ne haragudjon,

de ebben az Ön Nagy Imréje és Losonczy Gézája is hibás. Elkapta őket a sztálinizmus elleni erkölcsi felháborodás, és ezt a felháborodást az utcára vitték, egy országban, mely alapvetően kommunistaellenes volt. A felkorbácsolt kommunistaellenes hullám persze rögtön ő ellenük is fordult. Hagyján, de nem volt reális alternatívája (most függetlenül attól, hogy programja sem)! Október tálcán vitte a sztálinistáknak az érvet: íme, idevezet a XX. kongresszus, idevezetnek az engedmények! Egészen természetes lett volna, hogy Magyarországon — máshol is, de leginkább mégis itt — 1956 októberét egy sztálinista restauráció követi! Gondolja csak meg, mennyire megszilárdította Ulbricht hatalmát a jóval enyhébb 1953 június 17. Igen, ha nincs Kádár! Ördögbe is, Ön politológusnak képzelem magát, és közben úgy beszél, mint egy 15 éves gyerek? [...] Vagy azt hiszi, Nagy Imre Magyarországa olyan sokban különbözne Kádárétól? Semmiben! No, talán a parasztságot nem erőszakolták volna téeszekbe, de hát végül is ez is bevált! Melyik ma Kelet-Európa lesgzegényebb parasztsága? A magángazdálkodó lengyel!

Magyarország 1959 végétől lassan, de annál bizonyosabban emelkedni kezdett. [...] És a lassú emelkedés, liberalizálódás túlélte Hruscsov bukását és 1968-at is. Miért? Mert *ezt* az óvatos liberalizálódást az oroszoknak nem lenne könnyű, de nem is érdemes megtörni! Miért tegyék? Hogy egy újabb 56-os októbert vásároljanak be maguknak? Ez Kádár legzseniálisabb fogása: 56 októberének kártyáját kivette a sztálinisták kezéből és maga forgatja — fordított előjellel! Egy nemzeti tragédiából — győzelmet csinált!

És *ezeket* az eredményeket rúgjuk fel? Nem, uram, soha! Önt zavarja, hogy Kádár Kossuth óta a legnépszerűbb magyar politikus? De az ördögbe is! Hátha *Önnek* nincs igaza? Végül is Németh László, aki állandóan harcolt 1867 és 1920 következményei ellen, melyeket Ön a mai helyzettel kíván analógiába állítani, miért állt már 1959-ben ennek az új « kiegyezésnek » a szolgálatába? És mindenki téved, az egész világ? Azzal az emberrel, akit 56-57-ben az oroszok nevetséges bábjának neveztek, ma egy fél világ politikusai paroláznak! [...]

És mi mindezzel szemben az Ön baja, uram? Unatkozik, ez minden! Idegesíti, hogy az emberek nálunk nem kormányválságokon törik a fejüket, hanem azon: hogyan vásároljanak maguknak egy nyaralót, vagy egy autót! Sőt, vallja be: nemcsak a nyárspolgárok untatják, de a sznobok is! Node ez csak nem elsőrendű emberi szempont! Végiggondolta már, hogy ez az ország 1938 után 20 évig mennyire túl volt politikummal telítve (de mit, 1848 óta mindig), és milyen borzalmak zúdultak a politikum nevében ez alatt a 20 év alatt az emberekre itt? Hát miért ne legyen most egy apolitikus kikapcsolódásuk? Ezt teremtetten meg Kádár János a számukra és igaza volt. Végül is, talán egy új Széchenyivel állunk itt szemben.

Minden szava valamennyire « belülről » is jön.

— Uram — mondom — egy csomó rész kérdésben igaza van. Dehát az egész több a részek összegénél: mint amatőr filozófus, erre a meggyőződésre jutottam. Hadd tegyek fel néhány kérdést Önnek. [...] Azt mondja, ugye, hogy nem szabad túlzott szabadságigényeinkkel Kádárnak ártani?

— Azt.

— De azt is mondja, hogy nálunk kiadták Karinthy Ferenc, Moldova, sőt Konrád György művét.

— Igen, mert...

— De honnan tudja, hogy Karinthy Ferenc, Moldova, Konrád nem ártottak-e Kádárnak?

— Akkor nem adták volna ki őket.

— Tehát Kádár János és Aczél György döntései Ön szerint *mindig és minden körülmények között helyesek*? De akkor miért kell nekünk egyáltalán *valamit* csinálni?

— Hogy ne ártsunk, segítsünk...

— Nem veszi észre, hogy micsoda zárt körben forog? Ön szerint Kádár zsarolja az oroszokat: ne feszítsétek túl a húrt Magyarországon, mert jön az új 56. De hátha erre Brezsnyev elvtárs azt mondja: — Uram, kedves Kádár elvtárs, hol vannak maguk 56-tól? Hiszen maguknál nem történik semmi! — Dehogynem, mondja Kádár elvtárs. Itt van a Konrád, meg a Moldova. — Az semmi, mondja erre Brezsnyev elvtárs. Füttyülünk a Konrádra, meg a

Moldovára... Ha valami kis igazi ellenzékük volna, akkor meggondolnánk a dolgot, és nem feszítenénk a húrt. De így?

Vagy pedig éppen ellenkezőleg, Brezsnyev elvtárs azt mondja: — Kedves Kádár elvtárs, maga itt valami új 56-ról beszél, és úgy látszik, van is benne valami, mert ez a Konrád, meg a Moldova... Dehát maga csak tudja, mi lett a vége 56-nak? Úgy odavágunk, hogy arról kol-dulnak.

— A tapasztalat...

— Az itt nem igazol semmit. [...] Ön hiszni akar valamit és a tapasztalat persze hogy azt igazolja. Nem veszi észre, uram, hogy ez is ideológia? Mit mondjak *vallás*. Vallásos nép lettünk.

— Megbolondult?

— Az egész Kádár kérdés, kiegyezés, oroszok és így tovább, régen elhagyta a *tapasztalat* szféráját. Önök szerint minden jó, ami történik, mert a *gondolkodásukat* úgy csúrik csavarják, hogy jó *legyen*. Persze, mert eleve *elhi-szik*, hogy minden a lehető legkevésbé rossz. Minden nap meghajolnak a Jászai Mari tér felé, és azt mondják: — Egy az Isten, Kádár János, és Aczél György az ő prófétája. Aztán elmondják az imát, ami így hangzik: — Rosszabb is volt, ~~rosszabb~~ is lehetne, csak ne ~~legyen~~ rosszabb. Majd « ámen » helyett hozzáteszik: *ez van*. Ezt hangosan is kimondják, az egész magyar nyelv rövidesen ebből a két szóból fog állni. [...]

Térjünk le erről a vallásról, uram, talán valamivel majd egészségesebbek leszünk... Nem mondom én Vata vagy Koppány módjára, hogy « térjünk vissza őseink hitéhez », értsd az Eötvös József és Teleki László hitéhez, csak *ezt* hagyjuk már abba. Ne *így* törődjünk a helyzettel. Törőd-jünk vele, de ne törődjünk bele. Ne *így* akarjuk magunkat jól érezni, mert így nem fog menni...

— Hát?

— Úgy, hogy ne azért mondjunk valamit, mert azzal ennek vagy annak a vezetőnek segítünk, mikor úgy se tudjuk, mivel segítünk. Hanem azért, mert *valamit* akarunk vele mondani, méghozzá — horribile dictu —

valami igazat. A helyzetet pedig úgy vegyük figyelembe, hogy ha valamiről az a véleményünk, hogy az igazat nem lehet megmondani róla, *arról ne mondjunk semmit.*

— Ez az Ön egész programja?

— Pillanatnyilag *ez.* Ha idáig eljutottunk, akkor — félek, későn — kezdhethetünk beszélni Magyarországon a társadalmi együttélés kultúrájáról, tehát a politikai kultúráról.

A következő évtized

(A »Túlpartról« c. gyűjteményből)

Az alábbi szöveg részlet egy hosszabb beszélgetésből, amelyet két fiatal budapesti szociológus, Farkas Péter és Németh Gábor, folytatott egy 45 év körüli kollégájukkal. A beszélgetés egy körkérdés keretében zajlott le, melynek középpontjában a publikáció és a cenzúra állott, de melynek zárókérdése az ország helyzetével kapcsolatos általánosabb elmefuttatásra is lehetőséget adott. A körkérdés anyaga « Túlpartról » címmel terjedt kéziratosan.

A körkérdés kezdeményezői több mint száz magyar értelmiségihez fordultak, akik közül mintegy negyvenen válaszoltak is írásban vagy szóban. Mint ez ennél ártatlanabb tárgyú ankétok esetében is szokásos, a válaszadók névtelenek kívántak maradni. A többszáz lapra rúgó anyagból az alábbi választ ragadtuk ki ízelítőül. Szerzőjéről az ankét szerkesztői annyit árulnak el, hogy 40-45 év közötti szociológus-férfi. A beszélgetés dátuma 1978.

A fejtegetést kiváltó kérdés így hangzott: « Az emberek nagy része eljut odáig, hogy "bizony ebben az országban súlyos problémák vannak". De a cselekvés helyett inkább az "adott" helyzetbe való belenyugvást választják. Mi a véleménye erről a magatartásformáról? »

Egy politikailag rendkívül tájékozott, számomra igen rokonszenves elveket valló ismerősöm, aki mindig igyekszik maximális külpolitikai tájékozottságra szert tenni,

azt mondta a minap, a legtöbb amit [tehetünk], hogy nagyon keményen fellépünk bizonyos reformok érdekében. Ezek nagyon kis engedmények a hatalom részéről, de ezeket be kell biztosítani, biztosítékokat kell hozzá kikényszeríteni, mert hát mint tudjuk, az eddigi politikánkra az volt a jellemző, hogy időnként engedékeny, időnként szigorú, de tulajdonképpen semmi sincs rögzítve; amit ma adnak, azt holnap elveszik, és nincs alapod, amelyről megvédhetnéd a már kiharcolt engedményeket.

Én ezzel szemben úgy gondolom, hogy a jelenlegi hatalmi apparátus, az új mechanizmusokkal hatalomra került és kerülő emberek alapvetően nem változnak meg belátható időn belül. De ugyanakkor nem szabad elhanyagolni azt a körülményt, hogy a személyek változnak. Egyszerűen az a tény, hogy ahogy múlik az idő, egyre inkább jutnak hatalomra olyan emberek, akiknek a háború már nem meghatározó élmény. És lassan már olyan emberek is hatalmi pozíciókba kerülnek, akiknek 56 traumája sem meghatározó. A jelenleg hatalmat gyakorlók generációjára az a jellemző, hogy az ellenforradalom képe lebeg előttük szünet nélkül, és állandóan a tőkés-fasiszta restauráció fényét lobogtatják maguk és egymás előtt. Ha a szovjet hatalomban van is olyan, ami nem tetszik nekik, mégis bizonyos mértékig elkötelezik magukat oda, mert végsősoron ez az ő hatalmuk. De hát telik az idő és egyre inkább olyan emberek kerülnek az apparátusba, akiknél ezek a dolgok nem meghatározóak. Most már inkább hazai kötődésű politikusok kerülnek színre, egyre inkább kihál az a gárda, akik szovjet emigrációban voltak.

Persze kárpótlásul vannak azok, akik ott tanulnak, ott végeznek egyetemet, politikai, műszaki, belügyi akadémiát. Ahogy fölfelé haladunk a ranglétrán, egyre több ilyen emberrel találkozunk. De azért ez az utánpótlás nem meghatározó mennyiségét tekintve. Nevelődik a politikusoknak egy olyan rétege is, akiket minimálisan érint ez a dolog. Nyilvánvaló, hogy van a mai vezetésen belül is egy olyan irányzat, Nyers Rezső ennek nyíltan hangot is adott egy svéd lapnak adott nyilatkozatában, amelyik jobban szeretné, ha a szocialista országok nem egy induló ütemére menetelnének együtt a szocializmus, a kommu-

nizmus felé, hanem mindenki külön ösvényen, a maga hátizsákjával járhatná a maga útját. Tehát vannak ilyen vezetők is. Bajaink lényeges okát látják ezek abban, hogy gazdaságilag teljesen be vagyunk szorítva a KGST rendszerébe. [Úgy vélik, hogy] a szovjet gazdaság nehézsége, tehetetlensége, pazarló jellege, az ottani túlbürokratizált, túlcentralizált irányítás ránkháruló következményei azok, amelyek a mi gazdaságunkat ennyire szétzilálják. Elképzelhetőnek tartok egy olyan fordulatot, amikor ilyen és ehhez hasonló gondolkodású emberek jutnának, juthatnának szóhoz. De olyan fordulatot is elképzelhetőnek tartok, amikor éppen azok kerülnének felülre, akik a keményebb kéz politikája mellett vannak, akik jobban be akarnák állítani az országot abba a bizonyos sorba, jobban alá akarnák rendelni a szovjet direktíváknak. Túl-buzgóságból, karriervágyból, vagy mert tényleg így gondolják. Biztos van olyan is, aki amellet kardoskodna, hogy legyünk mi is egy szovjet köztársaság. Mellesleg ezt a szovjetek sem látnák túl nagy örömmel.

Egy gyökeres rendszerváltozás lehetősége nem kizárt, de az biztos, hogy nemigen van Magyarországon olyan szellemi erő, amely képes lenne mozgalommá izmosodni, és ezt a változást belülről végrehajtani. Még akkor sem, ha nagyon kedvezőek lennének a körülmények. Itt van egy igen nagy veszély: megteremtődnek azok a körülmények, melyek alapot adhatnának gyökeres változtatásra, de mi ezt egységes szellemi erő híján elszalasztanánk. Könnyen előállhat egy olyan helyzet, amikor az ország a jelenleginél sokkal nagyobb mozgásteret nyerhetne, amelyben hatalmi változás jöhetne létre, de amikor csak úgy lehetne tovább lépni, ha más emberek vennék kezükbe a politikai vezetést, olyanok, akik nem lennének hajlandók megtartani a jelenlegi struktúrát, hanem engedélyeznék a politikai szervezkedést, választásokat írnának ki stb... Az nyilvánvaló, hogy amíg a KGST és a Varsói Szerződés tagjai vagyunk, addig erről szó sem lehet. Azonban a KGST-t és a Varsói Szerződést is érhetik olyan hatások, amelyek eredményeként teljes struktúraváltozás, esetleg a KGST és a Varsói Szerződés felbomlása következne be.

Kialakulhat egy olyan enyhülési folyamat, amikor a nyugatiak azt mondják, hogy megszüntetjük a NATO-t, ti pedig oszlassátok fel a Varsói Szerződést. A változások azonban nem ilyen irányban haladnak. Én nem szívesen jóslatok, bár nagyon büszke voltam arra ifjúkoromban, hogy megjósoltam a szovjet-kínai szakítást, amikor ennek még jelei sem igen voltak. Azt hiszem, elég közel kerülünk egy szovjet-kínai háborúhoz. Az amerikai-szovjet konfrontáció nem látszik olyan közelinek, bár rendkívül feszült a helyzet. Kína most rohamosan változik, még hozzá oly irányban igyekszik változni, hogy a Nyugat számára is üzletképes legyen. Ezért az a döbbenetes helyzet állhat elő, hogy például két év múlva, Kínában többpárt-rendszer lesz és választásokat írnak ki. Persze az is világos, hogy az ilyen nyugati típusú felépítmény nem változtatná meg a kínai társadalom ázsiai berendezkedését. Mint ahogy Indiában sincs nyugati típusú társadalmi berendezkedés, annak ellenére, hogy tulajdonképpen az angol parlamenti szisztémát vették át. Mondjuk idáig nem fognak elmenni Kínában, de az lehet, hogy a kínai politikai rendszer formális struktúrája egy pár év múlva sokkal kevésbé lesz monolit, mint a Varsói Szerződés országaié. Ennek beláthatatlan következményei lennének.

Ha viszont van egy háborús folyamat, amely minket is érint a szovjetek révén, még ha a háború tőlünk távol folyik is, [egy ilyen helyzet] nyilvánvalóan rendkívüli erőfeszítéseket fog követelni tőlünk és feltétlenül a politikai élet megszigorodását fogja jelenteni. Aminek következményeként az elégedetlenség is fokozódni fog. Ne adj isten, még megérjük azt is, hogy egy további eszkaláció következik be, és rendkívül sok helyen folynak majd háborús cselekmények. Tulajdonképpen már a harmadik világháborúban leszünk benne, még nem a totális részében, lehet, hogy odáig el sem jutunk. Nem feltétlenül szükséges, hogy bevessék a rendelkezésre álló teljes arzenált. A mostani és a jövő háborúknak lesz egy sajátosságuk: az, hogy az erők takarékra állításával és megfékezésével próbálják majd érvényesíteni az országok katonai erejüket. A történelemben eddig az volt a helyzet, hogy a háborúk során minden erőt be lehetett, és be is kellett

vetni. Mindig fenyegetett a totális pusztulás, és ugyan akkor mind a két félnek meg volt a lehetősége arra, hogy valahogy kikerüljön az egészből. A második világháborúban az volt a borzasztó, hogy nem látták előre, hogy ez a háború milyen iszonyatos pusztulást fog magával hozni. Ha látták volna, talán nem fajulhatott volna el ennyire. De akkor már elszabadult az a bizonyos szellem. Jó, hogy ennek a szellemnek a végkifejlete Hiroshima és Nagasaki volt. Nyilvánvaló, hogy ha a mai amerikai vezetők döntene, akkor nem dobták volna le az atombombát, hanem megpróbálták volna valahogy máshogyan kicsikarni a döntést.

Mi lesz Magyarország sorsa egy ilyen helyzetben? Nagyon nehéz ezt előre látni, de úgy hiszem, akkor kényszerítő és parancsoló szükség lesz kivenni azok kezéből a hatalmat, akik fönntartották maguk számára az eddigi döntések jogát, illetve azokat a döntéseket olyanokkal egészítették ki, amelyek eredményeként Magyarország teljesen integrálódott a birodalomba. Nekünk a birodalom határvidékén megvan az az esélyünk, hogy leváljunk, és egy el nem kötelezett vagy semleges politika irányába forduljunk. Itt nincsenek olyan tétek, amelyek megérnék azt a kockázatot, hogy ránk hidrogénbombát dobjanak. Nem hiszem, hogy bármely nyugati országnak, vagy Kínának érdekében állna ellenünk atomfegyvert használni.

Ez a ténynek tekinthető feltevés persze egy ellenkező irányú érvelésnek is az alapja lehet: minek magunkra haragítani a szovjeteket? Még majd ők fognak ide ledobni valamit. Örüljünk, hogy mi egy viszonylag szélcsendes provincia vagyunk. Ez azért nem jó érvelés, mert végül is akik itt élnek, azoknak kell eldönteni azt, hogy ha egy háború kitör, akkor rajtunk keresztül menjenek-e a szovjet csapatok. A jelenlegi helyzet úgy fest, hogy az egyik ütköző övezet, Balkán, Délkelet-Közép-Európa erősen elszigetelődött a Szovjetuniótól. Ez egy geopolitikai tény. Románia el nem kötelezett politikával próbálkozik, nincsenek ott a szovjet csapatok. Jugoszlávia szintén, Ausztria semleges. A NATO és a Varsói Szerződés földrajzilag két helyen áll közvetlenül szemben egymással: az pedig a belnémet határ és a cseh-nyugatnémet határ. Ha elindul-

na egy frontális támadás nyugat felé, akkor a szovjeteknek előbb Jugoszláviát kellene elfoglalni, és Ausztria semlegességét megsérteni, mert csak így tudnának konfrontálódni az olaszországi NATO csapatokkal. Tehát óriási manőverezési lehetőség van, ha Ausztria semlegességét, Jugoszlávia el nem kötelezettségét, és Románia kiugrási hajlamát erősítjük, és magabiztossá tudjuk tenni őket azáltal, hogy ebben az országban eleven egy szuverén politikai akarat, amely azt mondja, hogy rajtunk keresztül nem lehet megszállni egy semleges országot, és rajtunk keresztül nem lehet megszállni egy el nem kötelezett országot. Az egy másik kérdés, hogy ettől még Bulgárián keresztül vonulhatnak az oroszok.

Ennek azért nagy a jelentősége, mert ha kitör egy nyugat-európai háború, és mi lecseréljük majd az akkori vezetést, s egy olyan kormányt segítünk hatalomra, amely képes nemet mondani, akkor a túlélési esélyünk megnő. Igaz, hogy amint közeledik egy ilyen háború veszélye, úgy fojtanak el minden potenciális ellenzékét. Erre számítani kell. Nem hiszek abban, hogy a jelenlegi állapot még húsz-harminc évig így maradhat. Tehát vagy szó nélkül elmegyünk majd adott esetben oda, ahová küldenek, vagy pedig kilépünk ebből az egészből.

Ha ázsiai hadszíntéren folyik a háború Szovjetunió és Kína között, oda nyilvánvalóan innen is szükség lesz katonára. [Ennek ellene szól, hogy] az oroszok már megtanulták, legjobb saját emberrel dolgozni. [Tehát az is lehet, hogy] más formában igyekeznének bevonni minket, de még ebben az esetben is valószínű hogy politikai engedményekre kényszerülnének. Elképzelhető, hogy egy olyan moszkovita kormányzat váltaná fel a mostanit, amely politikailag számos látszat-engedményt adna, esetleg egészen meglepő és messzemenő engedményeket is, amelyek alapján úgy tűnhetne, hogy valami valódi demokrácia felé megyünk. Tehát az egésznek lehet egy ilyen álarcosbál jellege, mert majd nem fogod tudni, hogy a szorítás-e a jobb, vagy a demokratizálódás. Egy dolog biztos: a demokratizálódás, ha látszatengedmény is, inkább kívánatos és támogatandó, mert lehetőséget nyújt arra, hogy legális formában is föl lehessen lépni és harcolni.

Illúzió volna azt gondolni, hogy ennek a rendszernek a vezetői olyan mértékben formálják át a rendszert, hogy legális módon ki lehessen venni a kezükből a hatalmat. Viszont elkövethetnek olyan hibákat, hogy kicsúszik a kezükből a hatalom. Ami ennek az állapotnak a siettetését, vagy a politikai harc konkrét formáit illeti, az nem interjúkérdés. [Erről csak annyit, hogy] egy olyan illegális szervezkedés, amely ezt lehetővé tenné, igen veszélyes, mivel elég kis esélye van a győzelemnek. Túl nagy lenne a kockázat. [Mindamellet] az emberek a börtönben is apró gesztusok segítségével adják egymás tudtára, amit akarnak, pedig nincs lehetőségük a normális kommunikációra. Ugyanez a társadalomban is megtörténik. A társadalom találékonysága mindig felülmúlja a rendőri találékonyságot. Nem beszélve arról, hogy egy ilyen Szejk-szerű alapállásnál nagyon nehéz a rendőri szigort érvényesíteni. Úgy tűnik, hogy jelenleg a kulturális életben van bizonyos mozgás, engedékenység, egy szüntelen kacérkodás Nyugattal, egy szüntelen rájátszás arra, hogy mi egy liberális szocialista ország vagyunk, ahol a gondolatszabadság és a mozgásabadság bizonyos fokig megtalálható, gyakorolható. Miközben egyre fokozottabban militarizálódik ez a társadalom. A tragédia ebben az, hogy egyre kevesebb lesz a gondolkodó ember, és még kevesebb az olyan, aki az értelmes cselekvési formákat is megtalálja.

Nagyon követendőnek tartom a lengyel példát. [Ilyesfajta mozgás] persze nálunk is van, de csak egy nagyon szűk értelmiségi körben. Azok a fórumok, amelyeken bizonyos ellenkultúra, ellenzéki gondolat magyarázása folyhat, igen elszigetelt helyzetben vannak. [Viszont] hiszek abban, hogy az események baromi gyorsan fölrázzák az embereket. Teljesen bamba és demokráciára alkalmatlan tömegek tudnak differenciáltan és intelligensen viselkedni, ha a helyzet úgy kívánja. Sürgetem a tanítást és az értelmes tradíciók továbbadását, és ugyanakkor az eseményeket is sürgetném, mert előbb-utóbb úgyis bekövetkeznek. De ezzel együtt egy félelem is él bennem. Libanon nincs messze. Virágzó kis állam volt, amely egy pár éves polgárháborúban teljesen tönkre ment. Most a spanyol polgárháborúról olvasok. Eddigi ismereteim alapján is

tudtam, hogy ez borzalmas megpróbáltatás volt a spanyol népnek, de ugyanakkor talán szerencséje is, mivel adott esetben [azt eredményezte], hogy aztán békén hagyják, kimaradjon a szórásból...

És még annyit: a belenyugvás, a « nincs mit tenni, ez van, ezt kell szeretni » hangulaton alapuló magatartásforma nagyon hamar ki fog menni a divatból. Érzésem szerint olyan mértékű gazdasági romlás várható, hogy egyre többen fogják azt mondani, itt tenni kell valamit. Jónéhány ezer vagy tizezer ember lesz majd, aki így fog gondolkodni, és a háttérben nem a jólétet hajszó és öntelt milliók állnak majd, hanem a türelmetlen és elégedetlen tömegek. Mert a helyzet már most is rosszabbodik, csak még nem olyan feltűnően. Jó lenne, ha a szellem kisiparosai egységbe tömörülnének, és összeadnának valami nagyobb eszközre valót. A szellem kisiparosai azonban nagyon nehezen szövetkeznek, és általában a szellemek szövetkezése ritkán szokott jót hozni...

[A szögletes zárójelben szereplő szavak a szerkesztőség stiláris betoldásai.]

Magyar vezetők dilemmája

Ma, amikor a magyar társadalom és gazdaság egyre élesedő, s már egyre kevésbé leplezhető válságjelenségekkel néz szembe, okkal merülhet fel a kérdés, hogy képes lesz-e a jelenlegi magyar vezetés megoldást találni a sokasodó gondokra és biztonságos pályára vezérelni az országot. Másképpen fogalmazva: alkalmazkodni tud-e a magyar társadalom és gazdaság a külső környezet megváltozott feltételeihez? Nem kell-e ehhez belső struktúra-váltás, s ha igen, vannak-e erre kilátások?

A választ keresve vissza kell lapoznunk egészen 1956-ig. Ekkor ismerte fel a rendszer, hogy hatalmának megtartásához nem elegendő a szovjet birodalmi eszméhez való szolgáló ragaszkodás, hanem elengedhetetlen a dolgozó tömegek életszínvonalának csekély, ám érzékelhető emelése és az alkotó értelmiség önkifejezésének valamiféle korlátozott engedélyezése. E felfedezés együtt járt a hatalom *külső* ismérveinek érzékelhető megváltozásával: a «fortélyos félelem» légkörét toleránsabb rezsim váltotta fel. Ez az átalakulás érthetően nagy megkönnyebbülést váltott ki, de egyúttal nem kevés illúzióknak is a forrásává lett.

Mindaddig, amíg a régi és az új létfeltétel egyidejűleg és folyamatosan kielégíthető volt, a rendszer viszonylag zavarmentesen működött. A zavarok 1973 után, a világ-gazdasági korszakváltásnak nevezett időszakban jelentkez-

Zágoni* Budapesten élő fiatal magyar kutató.

tek és 1979 elejére olyan helyzetbe torkollottak, amikor lehetetlenné vált a két feltétel egyidejű kielégítése. A világgazdasági változások hatására először a magyar gazdaság külső egyensúlya bomlott meg, azután pedig a zavar áterjedt a belgazdaság területére is. Az ijesztő gyorsasággal növekvő adósság-terhek súlya alatt¹ lelassult a magyar gazdaság növekedése, s a gazdasági szerkezet megváltoztatásának egyre égetőbb kényszere olyan áremelkedéseket vont maga után, amelyek az életszínvonal csökkenését eredményezik. Mindezek a tünetek természetesen nemcsak a magyar vagy a kelet-európai gazdaságban jelentkeztek, hanem a fejlett ipari országokban is. Magyarország esetében sem maguk a szimptómák a veszélyesek, hanem az, hogy egy meghatározott társadalmi-politikai közegen keresztül hatnak. Hiszen a tünetek kezelésére, a megváltozott helyzethez való alkalmazkodásra vannak gyógyszerek.

Ezeokról szó esik a hazai közgazdasági szaksajtóban is. Időről-időre olvasunk olyan írásokat, amelyek az 1968-ban megkezdett — s 1973-ban elvetélt — gazdasági reform felélesztését, sőt továbbfejlesztését javasolják. Ezeknek az eszmefuttatásoknak az alapgondolata az, hogy a magyar gazdaság számos nyavalyája — elsősorban a termelés krónikusan alacsony hatékonysága, lemaradása a nyugati országoké mögött, s ennek következtében a hiányjelenségek « bővített újratermelése » a gazdasági élet területén (munkaerő, beruházási források, fizetési mérleg, költségvetés, fogyasztási cikkek, stb.) — csak további reformok útján orvosolható.

Kimondva-kimondatlanul e cikkekben ott bújkál a gondolat, hogy a gazdasági reformnak együtt kell járnia a külgazdasági stratégia pályamódosításával is. Ez azzal magyarázható, hogy a magyar gazdaság valamennyi külső

¹ Ezeket 1979 végén mintegy 7 milliárd dollárra becsülték a külföldi hitelezők. Ez az összeg a fejlett nyugati országokba menő magyar export évi értékének 3-4-szerese. (A szerk.)

egyensúlyhiánya — még azok is, amelyek a KGST-n belüli együttműködésben keletkeznek — a nyugati országokkal folytatott kapcsolatok területén csapódnak le. Ennek következtében *ma Magyarországon a gazdasági növekedés fokozása attól függ, hogy milyen mértékben növelhető a nyugati export.* Már a következő néhány év távlatában is a nemzeti jövedelem egy százalékos növeléséhez a nyugatra irányuló kivitel kettő-kettő és fél százalékos bővítése lesz szükséges. Gyorsan változó világunkban ehhez pedig nem elegendők a hagyományos árucseré archaikus formái. Magyarországnak ahhoz, hogy nyugati exportját *lényegesen* növelni tudja, a külgazdasági politika területén is radikális változtatásokat kellene eszközölnie. Hogy csak néhány példát említsünk: ahhoz, hogy hosszútávú beruházási hiteleket vehessen fel, be kellene lépnie a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba; ahhoz, hogy hagyományos exportcikkeiből többet helyezhessen el a nyugat-európai piacokon, szerződést kellene kötnie az Európai Közösséggel, nem várva meg, míg a KGST szintjén csigalassúsággal folyó tárgyalások talán majd az ezredfordulóra meghozzák eredményüket. Terjedni látszik az a felismerés is, hogy a gazdasági szerkezet átalakítása — eladható termékek gyártása — szükségessé tenné, hogy a nyugati vállalatok beruházzanak Magyarországon. Ehhez viszont olyan gazdálkodási légkörre lenne szükség, amely nem riasztja vissza ezeket a vállalatokat. S itt érkezünk el a problémák gyökeréhez: a belső reform szükségességéhez.

Adva van tehát egy beteg gazdaság. S adva van a terápia is. A kérdés csak az, hogy miért vonakodik a beteg alávetni magát a kezelésnek?

Az ellenkezés okát könnyen megérthetjük, ha a fentebb közgazdasági nyelven megfogalmazott tételt — azt ti., hogy a gazdasági növekedés a nyugati export növelésének mértékétől függ — *lefordítjuk a politika nyelvére*, amely ekkor így hangzik: *Magyarországon « a szocializmus csak oly mértékben építhető tovább », amilyen mértékben a magyar gazdaság integrálódik a tőkés világgazdaságba.*

Ebben a helyzetben azonban szembekerül egymással az uralkodó réteg hatalmon maradásának külső és belső fel-

tétele: vagyis a Moszkvához való hűség, illetve az életszínvonal javításának követelménye. S mivel a rendszer ezt a dilemmát feloldani nem tudja, *bekövetkezik a rövidzárlat*, ami abban nyilvánul meg, hogy a vezetés nem képes érdemi döntéseket hozni.

A rendszer létfenntartási ösztöne által diktált két feltétel egyidejű kielégítése csakugyan nyaktörő feladvány. Ha a rendszer a Moszkvához való hűség feltételének akar eleget tenni, akkor a gazdasági növekedés lassulása és az életszínvonal csökkenése a buktató. Megfordítva, ha a rendszer az életszínvonal védelmében elfogadja a fokozottabb integrálódást a Nyugat munkamegosztási rendszerébe, az meg kíváltja a szovjet vezetők tevőleges ellenkezését. Mindkét eset a jelenlegi vezetést a hatalom elvesztésével fenyegeti.

Nem képzelhető-e el, hogy a hatalom világosabban gondolkodó képviselői valamiféle elszakadási kísérletre szánják el magukat? Még ha ennek lehetőségét nem lehet is eleve kizárni, a kísérlet a hatalmi rendszer zárt szerkezetébe ütköznék. A legnagyobb nehézség az, hogy a változtatás csak a jelenleg hatalmon lévő centrista vezetéssel lenne végrehajtható, ez azonban képtelen erre. S ha mégis megpróbálna pályamódosítással, a hatalomból kiszoruló moszkovita ellenzék mindent megtenne — természetesen szovjet segítséggel — hogy átvegye a hatalmat. A centrista csoport már csak ezért sem mozog, sőt inkább elébe megy a « baloldali » ellenzék követeléseinek. Ha viszont a párton belüli reformista ellenzék mint olyan kerülne hatalomra, az nyomban kivátaná az orosz beavatkozást, úgy, ahogy az 1968-ban Csehszlovákiában történt.

A fenti okfejtésből úgy tűnik, hogy a pályamódosításnak elsősorban *külső* akadálya van, s ha ezek nem léteznének, a centristák — a reformisták támogatásával — végre tudnák hajtani az irányváltozást. Ez azonban csak illúzió. Az állítólagos moszkvai nyomás *belső* szolgálatot is tesz a kormányrudat kézben tartó centrumnak: állandó hivatkozási alap, amely felmentést ad a döntéshozatali impotencia alól. Ez a hivatkozás informális csatornákon át nap mint nap folyik. Tételezzük fel ugyanis, hogy a

Szovjetunió nem gördítene akadályt a pályamódosítás elé, nem avatkoznék belügyeinkbe. Mi történnék ekkor? *A gazdaságban bekövetkező változások óhatatlanul kihatással lennének a társadalmi szerkezetre.* Ebben az új, hipotétikus helyzetben a vállalati vezetők kinevezésének nyilvánvalóan nem a politikai megbízhatóság lenne az alapja, hanem a szakmai hozzáértés. Következésképpen öntudatra ébredne az az új középosztály, amelynek kialakulása az 1968-as reformot követően megkezdődött (menedzserek, technokraták). Ez az osztály idővel kitermelné saját politikai elitjét, s előbb vagy utóbb kiszorítaná a hatalomból a kiugrást végrehajtó — vagy azt eltűrő — és hatalmi bázisát lassan elvesztő korábbi politikai vezetőket. (Történelmi párhuzamként a Franco utáni Spanyolország példája kínálkozik.)

A jelenlegi politikai vezetés tehát ösztöneinek engedelmeskedve áll ellen minden pályamódosítási kísérletnek. Ellenállása nemcsak a külső függés következménye. Sőt feltehető, hogy a rendszer emberei a valóságosnál sötétebbre festik a szovjet nyomást, hogy ezáltal is csökkentseék saját felelősségüket.

*

Most pedig vegyük szemügyre, milyen változások várhatók a nemzetközi erőviszonyok tekintetében. Vigyázó szemünket vessük a magyar belpolitika legfőbb tájékozási pontjára, azaz a szovjet birodalomra.

Minden jel arra mutat, hogy a következő években a birodalom egyik legégetőbb gondja a világgazdasági változások megemésztése és a hozzájuk való alkalmazkodás lesz. A nehézségeket fokozza, hogy ugyanerre az időszakra esik az extenzív növekedési források elapadása is. Mivel a szovjet gazdaság immanens adottsága, hogy képtelen az önerejű technikai újírtásra, intenzív növekedési lehetőségei igen csekélyek. Már csak ezért is szüksége van nyugati hitelekkel támogatott technika-importra.

Az új világgazdasági feltételekhez való sajátos szovjet alkalmazkodás két legfontosabb következménye: a gazda-

sági növekedés lefékeződése² és az egyre agresszívabb expanziós törekvés. A két jelenség között szerves kapcsolat van: *a növekedés lelassulása a birodalom urait új extenzív növekedési források megszerzésére készítetik.* Csak az a kérdés, hogy ez az imperialista külpolitika a Birodalom bomlási irányzatait erősíti-e, vagy eléri célját és a széthullás veszélyét egy távolabbi jövőbe tolja ki. Az első esetben a jövő történelme az Amalrik-féle forgatókönyv szerint valósul meg³, míg a másodikban egy Orwell-i világ körvonalai látszanak kirajzolódni.

A szovjet külpolitika stratégiai célja a közel-keleti olajforrások megszerzése (Irán, Szaud-Arábia). Ezzel — siker esetén — mindjárt több legyet is ütne egy csapásra. Egyrészt új és olcsón kiaknázzható energiaforráshoz jut és tehermentesíti saját, csökkenő hozamú, költségesen bővíthető olajkútjait. Másrészt bekövetkeznék Nyugat-Európa ún. finnlandizálása, azaz Kelet-Európa mai politikai státusához való közelítése. A kelet-európai országok a maguk részéről haladnának tovább a szocialista integráció útján, a szovjet tagállamiság felé. Ez egyúttal azt is lehetővé tenné a birodalomnak, hogy a KGST együttműködés « magasabbrendű » munkamegosztási rendszerébe integrálja a kelet-nyugati kereskedelem jelentős részét. Vége volna azoknak a zavaró szintkülönbségeknek, amelyek a birodalmat az emberek és eszmék szabad áramlásával

² A Szovjetunió nemzeti terméke 1979-ben alig két százalékkal növekedett — hivatalosan. A szükséges korrekciók után ez valószínűleg negatív növekedésnek felel meg. (*A szerk.*)

³ Az azóta nyugatra kényszerült Andrej Amalrik orosz lázadó gondolkodó a hatvanas évek végén írott tanulmányában (« Lesz-e még Szovjetunió 1984-ben? ») annak a nézetének adott hangot, hogy elkerülhetetlen a szovjet-kínai konfliktus, s hogy ez a szovjet rendszernek esetleg a létét teszi kérdésessé. (*A szerk.*)

szemben oly « tartózkodóvá » teszik. Mihelyt Nyugat-Európa — a gazdasági fejlettségi szintek kiegyenlítődése « objektív törvényének » engedelmessé — elérné a birodalom fejlettségi szintjét, a helsinki elvek érvényesítésének korlátai is elhárulnának...

Ha a birodalom valamilyen okból kifolyólag — a Nyugat és Kína ellenállása, vagy saját belső gyengesége miatt — nem tudja elérni a fentiekben vázolt stratégiai célt, úgy elkerülhetetlenül megkezdődik hanyatlása. Gazdasági növekedésének lelassulása a már meglévő gazdasági és szociális problémák kiéleződésével, és a centrifugális irányzatok megerősödésével fenyeget. A bomlás jelei minden bizonnyal a birodalom határvidékein mutatkoznak meg legelőször. A kelet-európai országok sokasodó gazdasági bajokkal küszködnek, amelyek egyre kevésbé orvosolhatók a « szocialista gazdasági integráció » módszereivel. A nyugati munkamegosztásba való beilleszkedés viszont másképpen veszélyes. Mindez azt eredményezheti, hogy a szövetséges országok megtartása a birodalom számára egyre költségesebb kedvteléssé válik.

De melyik hát a két jövő közül az « igazi », melyik fog bekövetkezni? Ez attól is függ, hogy a Nyugat hogyan reagál. Kérdés, hogy *az iráni megrázkódtatás elegendő ösztönzést ad-e Nyugatnak és főként az Egyesült Államoknak, hogy erre az időszakra magához térjen a Vietnám utáni kábultságból*, és képessé teszi-e arra, hogy határozott nemet mondjon a birodalom zsarolásból és együttműködésből összegyúrt blöff-politikájára, vagy pedig az 1938-as müncheni kompromisszum stílusában lépésről lépésre meghátrál?

Attól függően, hogy a jövő melyik változatot rejtegeti, más és más következtetések adódnak a magyar — s tágabb értelemben a kelet-európai progresszív erők számára. Az első esetben maga a fizikai túlélés is teljesítmény lesz, a nemzeti lét alapvető vonásainak, valamint a demokrácia eszméjének átmentése pedig már maximális program. A második esetben a cél az lenne, hogy Magyarország és többi kelet-európai sorstársa ne kerüljön a birodalom romjai alá. De bármilyen irányt vesz is a

történelem, azt mindenáron el kell kerülni, hogy a « *divide et impera* » elve alapján a birodalom egymásnak ug-rassza Közép- és Kelet-Európa nemzeteit.

(1979 nyarán. Rövidített szöveg)

UTÓIRAT 1980 januárjában. (Levél a szerkesztőhöz:)

Cikkem megírása óta az események örült sebességre váltottak, a világban is, idehaza is. Tárgyalási pozícióinak romlását a birodalom expanzionista külpolitikával próbálja kompenzálni. A tovább romló belső gazdasági helyzet kiváltotta elégedetlenséget pedig háborús hangulatkeltéssel és (...) antiszemitizmussal próbálja levezetni. Így a háború belpolitikai és szociálpszichológiai feltételei is érlelődnek. Sodródunk imígyen a világpolitika újabb katasztrófája felé, Magyarország pedig — hűen évszázados hagyományaihoz — történelmének újabb zsákutcájába hajt bele, százas tempóval. Megintcsak a vesztes oldalán? A kérdés csak az, hogy hátország leszünk-e (Afganisztánt előbb pacifikálja a birodalom, mint Tito meghal) — vagy frontország (ha Tito halna meg előbb). Köszönöm cikkem megjelentetését.

Z. Gy.

Rejtett gazdaság, magyar valóság

ZSILLE ZOLTÁN

Fekete ökonómia

[...] Azok közül a társadalmi folyamatok közül, amelyek a ma élő — és különösen a ma dolgozó emberek élet- és munkafeltételeinek, életmódjának alakulására döntő hatással voltak és vannak, az iparosítást kell elsőnek említenünk, mégpedig a szélsőségesen centralizált formában és siettetett ütemben végrehajtott, időnként és helyenként megalomán méretű nagy- és nehéziparosítást. Ebből a szempontból a mezőgazdaság fejlődése hasonló irányba mutat: ipari üzemi és munkaszervezési elvek végrehajtásával növeli a termelés területi koncentráltóságát és termelékenységét; ennek következtében mind nagyobb teret enged át az iparnak. A mezőgazdasági eredetű népesség

Részletek a « Tanulmány vörösben és feketében » c. írásából. A tanulmány kelte: 1976-1978. Szerzőjének meghatározása szerint « alanyi szociológia a gazdasági függetlenség és a szabadulási mozgalmak forrásvidékéről ». A szerzőre vonatkozóan lásd fentebb a 9. lap bevezető jegyzetét.

sorsa pedig — akár úgy, mint mezőgazdasági munkahelyen dolgozó, akár mint a mezőgazdaságból « felszabaduló » munkaerő-kínálat sorsa — az ipari előrenyomulás mértékének és irányának válik függvényévé.

Ennek a tényszerűen lezajlott és zajló hadműveletnek fátummá és szakramentummá emelése azonban már jellegzetesen ideológiai manőver, amolyan kinyilatkoztatásféle. A társadalmi-gazdasági fejlődés mércéjévé teszik az ipar, és ezen belül a gyáripár, a nagyipar fejlődését. Ezekután már a mérőeszköz maga szabja meg, hogy milyen fejlődést lehet egyáltalán mint fejlődést mérni.

A magyarországi munkásmozgalom kezdeteitől megőrződött dogmatikus történelemfelfogás a magyar fejlődést úgy magyarázza, mint a fejlett ipari társadalmak egyedül világtörténelmi fejlődésétől való elmaradást vagy eltérést. Az elmaradottság valamilyen fejlődési vonal mentén egymásra következő állomásokon derül ki, ahová később érkezünk, vagyis lemaradtunk. Az előttünk járó országok fejlődése így saját fejlődésünk *egyetlen mintáját*, fatalisztikusan felfogott jövőnket írja le, amely mások jelenének vagy múltjának egyszerű utánzata, pontos vagy elrontott másolata lesz. Sajátossága csupán a *másolás tökéletlenségére*, a klasszikus mintáktól való *eltérésekre*, a készen kapott tervek gyakorlati megvalósításába becsúszó *hibákra*, a körülhatárolt feladatok végrehajtásának *fogyatékoságaira* korlátozódik.

Ebben a vas-determinista, pre-determinista, egy-utas, vas-utas felfogásban egy egész nemzet degradálódik a *világtörténelem*, a világpolitika és a világgazdaság *kisinasává*, cselédjévé, amelyben a társadalom legkülönbözőbb területein és szintjén tevékenykedők is csak egyszerű *végrehajtó közegek*, valamilyen központ helyi *reszortfelelősei* lehetnek. [...]

Keleti amerikanizálódás

A modern magyar társadalom erőszakos hódítás szülötte. A rendi szerkezetű « bennszülött » társadalmat az ipari civilizáció az idegenlégió módjára, rajtaütésszerűen

szállta meg. Késői volta miatt is, a meghódítandó társadalom rendi szerkezete miatt is — abból kiindulva és ahhoz igazodva — csak olyan ipari civilizáció lehetett, amelynek technológiája újtípusú és éppoly messzevan a vele egyívású (bár vele sosem egyenrangú) gazdasági liberalizmustól és polgári szabadságtól, mint maga a rendi társadalom. Itt az iparosítás úgy jelenik meg, mint a gazdaság *hadviselése*, vagy hadviselés a gazdaság ellen; a háború folytatása más eszközökkel, katonai-bürokratikus rendben, a mozgósítás állapotában.

A technológia persze csak terv, amely alanyokat és eszközöket kíván. Alanyai lehetnek teljesen a régiek, a hagyományos társadalomvezető rendek, akik az új technológiában uralmuk stabilizálásának és kiterjesztésének modern módszerét ünneplik; lehetnek teljesen újak és jövevények, akik a kiürített és megtisztított hivatalokban gyakorolják a megszerzett hatalmat, és természetesen lehetnek vegyesen újak és régiek. A kísérlet anyagát és eszközét a tradicionálisan alárendelt helyeken lévők és az oda lesüllyedők fogják adni.

A történelem tanulsága szerint az iparosítást rendi szerkezetben vagy legalábbis a rendi szerkezet jelenléte mellett könnyebb megoldani, minthogy ily módon a társadalmi átalakulás költségeihez, az iparosítás köztereihez olyan rétegek is hozzájárulnak, amelyek közvetlenül esetleg nem érdekeltek, sőt ellentétes érdekeltségűek, de tradícióik emlékeztetik, felkészítik őket erre a hagyományos, történelmi « adófizető » szerepre.

Ezek az imerializmus-kori, civilizáló technológiák kezdetől fogva elsődlegesen *politikai programok*, amelyek azonban hol ökonómiai, hol szociális félálarcukat mutatva hámba fogják és egymás ellen játszák ki « polgári » és « proletár » támogatóikat és eszközeiket. A *keleti amerikanizálódás*, a társadalom nagyüzemesítése és bürokratikus hierarchizálása behatol minden réteg életébe, de miként a rendi szerkezet jellegzetességei, ez sem fogja át a társadalmat egészében. Ugyanígy az anyagi és szellemi produktivitás, a szakszerű munka, a gazdálkodás és birtokszerzés *polgári társadalmi formái is* csak a tevékenységek és kapcsolatok bizonyos területein érvényesülnek.

A társadalomban élő, érvényesülő struktúrák egyike sem általánosan kiterjedt szerkezet, társadalomrendszer tehát, hanem *a rendi társadalom szervezeti kereteibe, alapformáiba, «emeleteire» települt bürokratikus struktúra*. Ez, *Erdei fogalmával, inkább magas szerkezetnek tekinthető, a polgári társadalom pedig inkább alacsony szerkezet, az előbbinek alárendelt, ahhoz igazodó szerkezet*.

A két társadalom között bizonyos munkamegosztás alakult ki. Az előbbi a politikai, államigazgatási tevékenységeket és szerepeket tölti be; ide tartoznak az etatista bürokrácia helyi nyúlványai, végvárai is: a termelő kisüzemeket tömörítő és ellenőrző felügyeleti szervek, gazdasági hatósági egységek; az állami vállalatok vezetése. *A felső szerkezet gazdasági szerepe tehát a gazdaság parancsnokolása: a gazdaságpolitika*. Ami a társadalom gazdasági életét, a szorosabban vett termelést illeti, ez az egészében alárendelt polgári társadalom szerepe, amelyet a kisüzemek, a magán- és szövetkezeti szektor töltenek be, valamint azok az állami vállalatokon belül is elkülönülő szerves egységek, amelyekre mindennapi működése során a vállalat valójában szétesik és amelyek több-kevesebb önállósággal szintén kisüzemként funkcionálnak, a hatósági felügyelet és egy belső feketepiac által egyaránt szabályozott tevékenységet folytatva.

Az egyes rétegek helyzetének és viselkedésének magyarázatát abban lelhetjük meg, hogy milyen mértékben, milyen eséllyel és milyen szereppel kapcsolódhatnak az egymás mellett és egymás fölött épülő struktúrákhoz. A szociológiai státusok többfélesége alapvetően abból a furcsa helyzetből ered, hogy társadalmunk egyrészt a gazdaság, a munka és a kultúra heterogén és decentralizált világának — egy mélytársadalomnak — másrészt a rátelepülő, centralizáló, egységesítő civilizációs technológiának, a politikát, igazgatást és ideológiát magában foglaló *hivatalos vagy magas társadalomnak dichotóm rendszere*.

Az utóbbi arra törekszik, hogy a társadalmat totálisan átfogja és a dichotómiát egyértelmű fölérendeltséggé változtassa. Minthogy azonban képtelen erre — és ezt mindig jelzi a liberalizmus hangoztatása, sőt a liberalizmus volta-

képpen szintén « fekete » gyakorlata is —, maga is táplálja a társadalmi psziché legáltalánosabb, mert nyilvánvalóan szervi eredetű elváltozását: a *skizofréniát*.

Az észlelés legáltalánosabb evidenciája, hogy az életben minden központilag szabályozott, előírt és ellenőrzött, s így a magatartás egyedül ésszerű alapelve csakis a kvietizmus lehet, hiszen a felsőbbség döntésével minden eldőlt. A minden szituációban érvényesülő vertikális és oda-vissza függés, a kapcsolatok hierarchiájának felfelé és lefelé folytatódása ugyanakkor általánossá teszi az ellenkező értelmű evidenciát is, azt, hogy az elfojtott, de elemi erővel mindig előzúduló spontaneitás és az autonómia *megszüntethetetlen*. Megszüntethetetlen, mert forrása a totális tervezés és az abszolút függőségi rend abszurditása. Ezért mégis mindenki a maga szerencsésjének kovácsa, mert akinek az úr hivatalt adott, nem biztos, hogy észt is adott, s így, ha megadtuk a királynak, ami a királyé, saját fejünk után kell mennünk.

Ezzel függ össze a mindennapi gazdasági ideológiák eklekticizmusa is. Az okoskodások olyanok, mintha a klasszikus és a modern intervencionista közgazdaságtan műhelyeiből összeszedett alkatrészekből barkácsolták volna őket. Sok gazdasági funkcionárius és termelési főnök úgy viselkedik, mintha a gazdasági élet nem volna több a gazdaságpolitika, a tervek végrehajtásának színterénél és eszközénél, amelyben van ugyan áru, pénz, költség és hozam, tőke és munkaerő, de ezek viselkedését és az összefüggést közöttük voltaképpen ők teremtik célkitűzéseikkel, határozataikkal, pusztá létükkel. Az a véleményük, hogy a dolgok belső természetére, a gazdaság sajátos törvényeire való hivatkozás mögött többnyire visszahúzó erőket, fegyelmezetlenséget kell feltételezni, mert hiszen a terv — törvény.

Miközben azonban döntenek, parancsolnak és tiltanak — és nemcsak azt hiszik, hogy mindenben dönthetnek, hanem úgy gondolják, így is *kell* tenniük, mert másképp megáll az élet — az olykor felkavarodó káoszban, a napi katasztrófák közepette, lelkük mélyén ott szunnyad valami klasszikus hit, a bizalom abban, hogy valamiféle automatizmus majd helyreállítja az egyensúlyt, túllendít a bajo-

kon és kiküszöböli (ezáltal utólag tulajdonképpen lehetővé is teszi) az esetleges hibás döntések és tévedések következményeit.

A gazdaság minden egyes életjelenségét igazolásnak tekinthetik erre a fatalizmusra és egyúttal felmentésnek voluntarista gyakorlatukra is. Mert megy a kocsi.

A társadalmi tények alvilága

Természetesen nem igaz, hogy egy társadalom gazdaságát tetszés szerint lehet alakítani és formálni, bárki kénye-kedve szerint. Mert nem lehet.

És az sem igaz, hogy valamely isteni vagy materiális vastörvény következtében mindig helyreáll a rend, megőrződik a harmónia, s ezért nem lehet tönkretenni és elpusztítani. Mert lehet.

Vizsgáljunk meg bármely romboló hatású döntést, amelynek katasztrófával kellett volna járnia, s a támadást szenvedett tevékenység, ágazat, szektor, ügy, terület mégis él, sőt működik, eredményeket mutat fel. A rejtélyt azok a tények magyarázzák, amelyek a hivatalos gazdaság, a hivatalos társadalom, következésképpen a nyilvánosság számára nem léteznek, nem részei azoknak: *a spontaneitás birodalma*.

Ezért ezek a tények el is rejtik, a köztudat-alattiba süllyesztik nemcsak a katasztrófákat, amelyek valóban és mégis bekövetkeztek, hanem, mint a jéghegyeknél, az eredmények legnagyobb, nem látható részét is.

A veszteségek is, az eredmények is jórészt a hivatalos társadalmon kívüli szféra tényvilágában, az itt mozgó embertömegek életében számíthatók ki pontosan. A veszteségeket azok a javak jelentik, amelyekről ezek az életek megfosztattak, amelyeket a folyamat megsemmisített, amelyeket meg sem lehetett termelni, amelyeket munkarejük egyszerű újratermelésére hoztak létre, de amelyből a nagy feladatok megoldására elvontak tőlük és ezért újra meg kellett termelniük. Javak, amelyeket munkaidőben, munkaköri kötelességként és azon kívül túlmunkaidőben és szabadidőben hoztak létre.

Itt, a társadalmi tények « alvilágában », az emberek életében vonhatjuk meg a gazdaság valóságos mérlegét, s derül ki, hogy milyen eredményeink vannak.

A hivatalos gazdasági intézményrendszer elsődleges funkciója tehát politikai: *az uralkodó értékrend szerint, az egyenlőtlenségeket rendszerező osztályozás alapján, bővítetten újratermelni és konzerválni a társadalomban kialakult hierarchiát*, mind a társadalmi rétegződést, mind pedig a területeket, szektorokat és ágazatokat reprezentáló gazdasági intézmények alá-fölérendeltségi viszonyait és az intézményeken belüliek rangsorát illetően. Ezt a feladatát a kényszerrangsoroló intézményrendszer a *tervszerű aránytalan fejlesztés programjával hajtja végre*, melynek alapelve *a nem értékarányos csere*.

Ez az egyes emberek, csoportok, mesterségek, övezetek és vidékek számára annyit jelent, hogy hozzájárulásuk mértéke a társadalom gazdaságához és emelkedéséhez, munkálkodásuk eredménye és értéke nincs arányban és nincs is közvetlen összefüggésben azzal, hogy ezekből a javakból, és ami még fontosabb, a személyes és közösségi boldogulás eszközei feletti uralomból miként részesednek.

Hála a gazdasági élet heterogenitásának, teljesen egyértelmű helyzet alig van. A nem értékarányos csere a gazdasági magatartásnak mégis két alapvető típusát hozza létre: az egyik a hierarchikus előmenetel, és, ha már elértük vagy örököltük, a hierarchikus polcon megkapaszkodás stratégiája; a másik, a plebejus stratégia: a cserearányok javítása, vagy ha ez nem megy, akkor az adott árszínvonalon az értékesítés növelése, magyarul a több munka « öröme ».

A termeltető, az irányító, a munkaadó egyetlen konkrét gazdasági ügyben sem érdekelt közvetlenül. Nem érdekelt a több-termelésben, csak a tervelőirányzatok teljesítésében, amely a mennyiség *hasszámát* és a nem értékarányos csere árfolyamát rögzíti. Vezetői pozíciója az első és legfőbb parancsolat teljesítésétől, a legáltalánosabb *politikai feladat* végrehajtásától függ, amely a főnöki egzisztencia sine qua non-ja: fenntartani a rendet, vagyis mindenkit,

minden körülmények között és minden áron dolgoztatni, felügyelet alá helyezni. A gazdasági részletkérdések csak ezután következhetnek. A munkaadónak anyagi érdekei fűződnek ahhoz, hogy olcsóbban dolgoztasson, mert a kevesebb bér még jobban az igazgatás javára billenti a mérleget, kedvező irányban növeli a csere aránytalanságát, a több-termelés viszont a tervezett bérkeret (és pótkeret) szigorúan büntetett túllépésével jár, ami összezavarja a mesterségesen kialakított sorrendet. [...]

A termelés mennyiségi és minőségi növekedésében csak azok érdekeltek, akik az élethez szükséges javakat munka erejük — képességeik és termékeik — eladásával, és csakis azzal szerezhetik meg. Ők is csak addig a fizikai, biológiai és morális határig, ameddig az értékesítés még elfogadhatónak, dolgozni még érdemesnek látszik.

A növekedésben több-kevesebb közvetítésen keresztül persze érdekeltek az irányítási pozíciókban lévők is. Elvileg hívei is annak, hiszen minden növekedés szabályszerűen és általában a különbségek növekedésével, saját helyzetük abszolút és relatív javulásával is jár. Különösen abban az esetben, ha a termelés-növekedés a bérek befagyasztása vagy megtakarítása mellett megy végbe, kedvelt jelszavukkal: a termelékenység fokozásával.

A kontraproduktív gazdaságirányítási szisztéma termelésének és önfenntartásának rejtélyéhez akkor jutunk közelebb, ha megértjük, hogy minden gazdasági ügyletben és minden szinten — a törpe tsz-ektől a gazdaság nemzeti bajnokságának első ligás csapataiig, Csepelig, a LKM-ig, Horváth Edéig, az új sztahanovistákig, sőt bizonyos fokig még a gazdaságirányítás központjáig is — ugyanazok a szereplők, emberek és intézmények kerülhetnek a munkaerőt eladó, a munkavállaló, a termelő, vagy legalábbis a termelés végrehajtásával megbízott szerepébe, de kerülhetnek ugyanakkor a termeltető, a munkaadó, a munkaerőt és terméket vevő, az irányító szerepébe is. Ezért van az, hogy a hivatalos- vagy tervgazdaság szereplői között is jelentős számban vannak és a közvetlen termelés felé haladva [...] egyre jelentősebb mértékben elkülönül-

nek és mozgásba jönnek a produktivitásban érdekelt erők. Ők azok, akik a tervgazdaságon kívül megteremtik vagy kikényszerítik a félhivatalos és nem hivatalos gazdasági tevékenység intézményrendszerét, a nem értékarányos csere hatósági árrendszerétől eltérő árakat, a «szabad» (vagyis fekete-) piacot, a nagyobb gazdasági függetlenség törekvéseinek terrénumát. Ezek a területek lesznek a hivatalos gazdaság réseiben, alvilágában és a gazdaságba bevont területeken kívül a *fekete ökonómia* területei, az agyonszabályozott viszonyok megváltoztatására irányuló tevékenységek, szervezeti formák és mozgalmak területei: *a voltaképpeni gazdasági élet*.

A fekete ökonómia talaja a kisüzemek világa, nagyüzemen kívül és belül; a szövetkezetek világa intézményesülten és nem intézményesülten; a népgazdaság spontán újjászerveződése; a nem hivatalos, *fordított redisztribúció*.

A fekete ökonómiával születése pillanatától számolni kell, s a hivatal számol is vele, igyekszik betervezni hatását saját működésébe. Innen adódik az a látszat — s ezt a bürokrata illúziót reklámozzák is — hogy voltaképpen ezt is a hivatalos politika hozta létre. A gazdaság élete azonban természetesen megelőzi a gazdaság igazgatását, legfeljebb fekete *kereszttségét* kapja attól. A hivatalnak tehát először is tudomásul kell vennie létezését, egyezkedni vele, vagy megkeresni azokat a módszereket, amelyekkel befolyása megszüntethető. Még úgy is, hogy az eredeti célkitűzésekhez, a tervszerű rendhez, az eredeti preferencia-sorrendhez és a nem értékarányos cserehez a fekete ökonómiába való behatolással, sőt újabb «fekete» szféra létrehozásával jut el. [...]

A munkahely visszafoglalása, avagy a harmadik ökonómia

Az *első vagy hivatalos ökonómia* tehát a gazdaságpolitika megvalósításának színtere, a tervek végrehajtásának apparátusa, a hatósági ár- és bérskála, a kiemelések és programok, a szubvenciók, dotációk és adók rendszere, az ollók (ipari-agrár, város-falu, nagyüzem-kisüzem, stb. ollók), a tervezett nyereségek és veszteségek szisztémája,

a hivatalos, főállásban végzett munka normarendszere és üzemi szervezete. A főszereplők a gazdaságirányítás központi szervei, ezek helyi apparátusai, a vállalati szervek, illetve az alkalmazottak. A viszonyok tartalmát az utasítás-végrehajtás jellegű cselekvések együttese adja. [...]

A hivatalos vagy első ökonómia egyszersmind a *hiány és a fölösleg*, az áru- és munkaerőhiány, az áru és munkaerőfölség termelésének, a *szervezetlenség, a szükségállapot újratermelésének a gépezete*. Ezért az itt veszteglő termelési erők — most már a hivatalos munkaidőn túl — magukhoz vonzva a hivatalosan eleve kívül maradt erőket és csatlakozva azokhoz, újra mozgásba jönnek, hogy megtermeljék azokat a javakat, amelyeket az első ökonómia nem képes és nem akar megtermelni. Ezzel munkaalkalmat, jövedelemszerzési lehetőséget is teremtenek azoknak, akik sem a javakhoz, sem a jövedelemhez nem jutnak hozzá az első ökonómia szűk keretei között. Ebben a *második ökonómiában*, amely a mellék- és másodállásokat, a munkaviszonyon kívüli szerződéses és alkalmi munkákat, a summás és napszámos munkákat, a családi gazdálkodás és fusizás árutermelő tevékenységeit is felöleli, az *alapforma a hivatalos gazdaságba beékelődő, vagy annak meghosszabbítását jelentő túlórázás*. Ez szabja meg az egész második ökonómia jellegét, vagyis hogy az törvényesen vagy szokásjogszerűen magasabb túlóra-pénzért, « szabad »-piaci áron végzett tevékenységek területe.

A második ökonómia meglehetősen ellenőrzött és korlátozott terület. Gazdasági erejét, egzisztenciális biztonságát növeli ugyan benne a munkavállaló, de részben a verseny miatt, részben a kockázatos vállalkozások miatt, részben szervezeti idegensége miatt ehhez a többletjövedelemhez gyakran csak sokkal intenzívebb, erejét jobban sziszakmányoló munkával, függősége növekedése árán jut hozzá.

A *harmadik ökonómia* területe azonos az elsőével. Az itt kezdeményezett küzdelmek célja közvetlenül a hivatalos viszonyok megváltoztatása, olyan erőviszonyok, olyan hatalmi konstelláció kialakítása, amelyben jobb körülmények között lehet a garantált bérhez, a törvényes juttatásokhoz és a kiharcolt kedvezményekhez jutni, vagy pedig

a munkát, a munkaerőt a résztulajdonos, a kisvállalkozó jussaként értékén, vagy közel értékén lehet megfizettetni. A harmadik ökonómia ezért közvetlenül kapcsolódik a szabadságmozgalmakhoz, az üzemi és társadalmi viszonyok demokratizálásának törekvéseihez, a *fekete alapon vörös történelemhez*.

A munkaadók és a munkavállalók között változatos módszerekkel folyik a harc a tulajdonért, a hatalomért, a befolyásért és mindenekelőtt az időért. A tét, hogy a munkás ideje, — ez az anyagi, kulturális és morális érték — hivatalos munkaidővé változik-e, amelyben elveszti a munkaereje és személye feletti rendelkezés lehetőségét, vagy pedig szabadidővé, amelyet saját hasznára, birtoka és személyisége univerzális és szabad építésére és művelésére használhat fel.

A harc gazdasági frontján a munkaadónak az a törekvése, hogy a munkaerő-piac korlátlan és feltétlen ellenőrzését megszerezze, vagyis mint piacot a hivatalos munkaidőn belül és kívül egyaránt megszüntesse, központi ellenőrzés alá vonja, döntsön felhasználásáról vagy használaton kívül helyezéséről, működésbe hozatalát igazgatási aktussá változtassa, a munkaerő árát pedig bürokratikus szabályozza és rögzítse.

A munkaerőért folyó harcban a *munkavállalók célja* az, hogy a rögzített, vagy a normarendezés és gépesítés következtében esetleg csökkenő munkaerő-ár mellett minél több munkaerőt takarítsanak meg, vigyenek haza, vagy használjanak fel saját szükségleteik szerint, még a hivatalos munkaidőn belül, kivonják a munkaadó felügyelete alól, függetleníttve munkakörüket az előjárók döntéseitől. A harc eredménye, majd bázisa a munkavállaló résztulajdona, az első ökonómiától elfoglalt, visszafoglalt birtokrész, a « *második otthon* ».

Ez azt jelenti, hogy a munkahely, az üzem otthonossá, a munkás otthonához hasonlóvá válik, berendezkedik benne, mint saját műhelyében, mint saját földjén, ízlésének, adottságainak és tudásának megfelelő és kifizetődő munkafajtákból alakítja ki a profilját, a munkavégzés ritmusát egyéni ritmusához próbálja idomítani, egyszóval a munkaidőt életének elviselhető részévé igyekszik tenni,

részben azért, hogy saját idejévé, *szabad idővé* teszi. Ebben a szabadidőben étkezik, pihen, ügyeit intézi, kapcsolatokat teremt és azokat fenntartja, közéletet él, kapcsolódik, sőt ünnepel, információkat szerez, érdekeinek védelmét, a szolidaritás nem hivatalos szervezeteit szervezi — vagyis *nem dolgozik*.

Ez sokszor egészen köznapi és munkaügyi értelemben vett szabadságmozgalom a szabad mozgásért, a szabad napért, a szabadidőért, az éves szabadságért.

A hivatalos munkaidő felszabadításának, visszaszerzésének legfőbb és legtömegesebb célja azonban a termelés, az önálló, magán, vagy szövetkezeti vállalkozásban folytatott termelő munka.

Ennek klasszikus tisztaságú esete — a *tulajdonképpeni harmadik ökonómia* — a saját vállalat részére végzett és munkakörbe vágó tevékenység, de már egy másik, mondjuk kiegészítő szerződés alapján, amely voltaképpen a munkaerő szabadpiaci árfolyamának befolyása alatt történő *nem hivatalos béremelés*. Hogyan bonyolódik le egy ilyen tranzakció? Egy-egy munkás, munkacsoport, műhely, üzem vagy gyáregység, körzet vagy ágazat önálló vállalkozóként vagy szállítóként tárgyal saját feljebbvalóival. Az így kialakuló kapcsolat kereskedelmi jellegű: nem munkaerőt kínálnak tulajdonképpen megvételre, hanem valamilyen félkész-, vagy készterméket, valamilyen szolgáltatást, néha csak valamilyen értékes információt. Ez a termék, ez az áru természetesen nincs « felárazva » egy intézményen belül és nem is lenne eladható, de ha a kapcsolt árut, a munkaerőt nem fizetik meg benne, akkor a hiánygazdálkodás logikája szerint a termékről azonnal leperog az emberi munka, bomlásnak indul és eltűnik.

A felszabadított munkaidőben folyó további termelőmunka eredményei már kikerülnek az egymással harcoló, első és harmadik ökonómia ringjéből, a *második és ötödik ökonómia* színterén tűnnek fel, vagy ha úgy tetszik, ezek benyomulását jelzik ide: alig kibontakozó összefonódását a pluralizált gazdasági élet különböző területeinek.

A « második otthon » — a munkahely és a termelési eszközök — az önálló termelés (« a fusizás ») helyévé és eszközévé válnak, a háztáji és kiegészítő gazdaság szerves

részévé és tartozékává. Termékei, akár a második ökonómia piacára, akár a családi fogyasztás raktárába kerülnek, a hol ebben, hol abban hiányt szenvedő közösség önellátását szolgálják. [...]

A legnyomorúságosabb körülmények között, a legalsóbb, alsórendi pozíciókban [a mezőgazdaságban] a konkrét küzdelem tulajdonképpen még a harmadik ökonómia megteremtéséért folyik, mert itt még a hivatalos is harmadiknak számít. A munkához való jogért is harcolni kell: nemcsak a második ökonómiában — mert a munkás házatája is hatóságilag szervezett és ellenőrzött második munkahely (a háztáji munkát is szervezik), — hanem az elsőben is, amelyben munkaadójuk, a mezőgazdasági üzem is, a « mindenki más munkása » szerepét játsza. A spontán megmozdulások bérkövetelése sok esetben még csak a hivatalos bér, szabadságkövetelése meg legtöbbször csak elvi követelés. Az a siker, ha visszalopják a jog szerinti járandóságot, kizsebelve a főnököket, ha betartják az írott szabályokat és megállapodásokat, s ha elégtételt vesznek a kárvallottak és megalázottak sérelmeiért.

A szabadság persze nemcsak itt, hanem a társadalmi élet minden területén és minden szintjén, általában is, a *nem cselekvés szabadsága*, a sztrájk, a nem proklamált opposíció, a nem szervezett és nem deklarált engedetlenség és legvégül és legfőként a szabadulás legsikeresebb harci módszere, a harmadik ökonómia legelementárisabb és legátfogóbb mozgalma: a *munkaerővándorlás*. Ez a mozgalom a munkavállaló helyi és személyes függőségét elvileg az *egész munkaerőpiactól* (valamennyi létező, egymással is marakodó, s amennyire termelő szerepet játszó, annyira szintén függő helyzetben lévő munkaadótól) való függőséggé változtatja. Még a hivatalos gazdaságot is elvileg függő helyzetbe hozza az egész munkás-társadalomtól, amennyiben az alku sanszait a tényleges piaci maximum és minimum határáig tolja ki. A röghöz kötöttek és izoláltak provinciális szabadsága, a függés « lógássá » változtatása ezáltal társadalmi méretű polgári szabadsággá, a « meglógás » lehetőségévé változik. A gazdasági színjáték minden néma figurája megtanulhatja a szöveget, amelynek révén leszámolhat statiszta szerepével; s miközben a vég-

elszámolás fináléjában működésbe hozza az igazgatási apparátus legkülönbözőbb szerveit, maga is rendezővé válik.

Hogy merre vezet a menekülésre korlátozódó szabadulás útja? *Ez az évtized kérdése.*

A negyedik és ötödik ökonómia az ingyenmunkák területe. A negyedik ökonómia létrehozásának célja, hogy a második és harmadik ökonómia területén saját tulajdonba vett, felszabadult munkaerőt ismét visszaszerezze, foglyul ejtse. Tulajdonképpen a *hivatalosan kezdeményezett és szervezett, hivatalos ellenőrzés alatt folyó ingyenes túlmunkák rendszere, sajátos mozgalmi jelleggel.* [...]

A negyedik ökonómia ingyenmunkáinak különböző válfajai vannak; legtöbbször alkalmi taktikai döntés, hogy a társadalmi munka vagy a munkaverseny-forma felel meg jobban a helyi sajátosságoknak és adottságoknak. Van úgy, hogy a *fájront* után, mintha mi sem történt volna, egyszerűen tovább folytatódik a munka, ki-ki végzi szokásos munkáját (vagy ha mást, mindenképpen a tervbe illeszkedő tevékenységet) — csak éppen ingyen. Ez az abszolút tiszta haszon, mert nemcsak a túlórapénzt, a rendszer bért is megtakarítják.

Más esetben rendszerint valamilyen kiegészítő tevékenységről van szó, segéd- és kisegítő munkáról, például a takarítás szép ifjúsági feladatáról. Ez már nem az első ökonómia kiterjesztése, de mindenképpen a második visszaszorítása, mert ezekért is egyébként fizetni kellett volna.

Újabb típus az, amikor a közösség, a társadalom átvállalja az államtól az ajándékozó szerepét és saját magát ajándékozta meg. A községfejlesztési adókból, végül is valamennyiünk adójából, munkájából történő infrastrukturális beruházások ugyanis szabályszerűen mint az állam ajándéka jelennek meg, óvodák, iskolák, üzletek, utak képében.

Egy faluban azonban az üzemek által dolgozóik után kifizetett adókból és a dolgozóknak saját maguk mint lakosok után fizetett adóiból, tehát ugyanazoknak dupla adóiból, törvénytörően nem a faluban épülnek utak,

vízművek, csatornák vagy ABC-áruházak, hanem a járási székhelyen, a megyeközponban, esetleg Budapesten — metró. Marad a társadalmi munka lehetősége. A tsz dolgozói kétszer pénzben, egyszer munkában fizetnek, s a tsz központtól nem messze megépítik ajándékukat, az ABC-áruházat.

A negyedik ökonómiában « önként » vállalják a munkások a szolgálatot. Nem a főnökök parancsára: parancsolatra. Valami kétségbevonhatatlan szent, ideológiai vagy kétségbevonhatatlanul kollektív, morális parancsra, amelyet megtagadni nemcsak « saját érdekeik » fel nem ismerése, nemcsak a jótevőkkel szembeni hálátlanság, nemcsak az ismerős, ismeretlen és absztrakt társakkal szemben bűn, hanem — ezen a földön — saját üdvösségük ellen való véték. Ez az áldozat kötelességgé változásának pszichológiája.

A gazdaság politikájában érvényesül az a felismerés, hogy a hivatalos gazdaságba nem érdemes bevonni minden területet és minden tevékenységet, amelyen és amelyből emberek élnek. Nem érdemes megszervezni minden munkát, amelyek egyébként fontos, sőt nélkülözhetetlen szükségleteket elégítenek ki. Nem érdemes, ha ezek megszervezéséből — hivatalos gazdasági intézmény felállításából — nincs haszon, mert a haszon éppen abból adódik, hogy nem szervezik meg, de a létezés kényszere, az élet akarása miatt később mégis, úgyis megszerveződik, s az eredmények ekkor már ugyanúgy bevonhatók a hivatalos gazdaságba. Ennek a gazdaságon kívüli szférának és egyben az ingyenmunkák szférájának másik nagy területe az *ötödik ökonómia*.

Az ötödik ökonómia területét az önellátó kistulajdon ingyenmunkáinak szervezeti egységei alkotják, egymással lazán összefüggő, spontán szövetkezetben, amely szövetkezés tartalmát a munkaerő, a munkaeszköz és a termékek adás-vétele, vagyis ajándékozási viszonyai határozzák meg.

A nemzet mezőgazdasági, ipari és építőipari termelésének alig megbecsülhető és alig túlbecsülhető hányada folyik ebben az ökonómiában, bonyolult kapcsolatban valamennyi többivel. Bármennyire policentrikus legyen is egy-egy család vagy egy-egy ember tevékenysége, több-

nyire ez, az ötödik határozza meg legstabilabb, legmindennapibb szerkezetét és karakterét. Általában ennek eredménye, sokszor egyedüli célja és megtestesülése a gazdaság, a birtok központja, vagy maga a birtok: a felépített, megőrzött és lakhatóvá tett otthon.

A mai napig sem győztes polgári társadalomban — a marxi értelemben vett polgári társadalomban — az individuum biztonsága: a birtok biztonsága, a berendezkedés autonómiája, az otthonlét szuverénitása. A birtok az a terület, ahol a maga ura az ember, ahol otthonosan mozog, ahol szabadságában áll eldönteni, hogy mit tesz és mit nem, ahol javai, sőt privilégiumai vannak, ahol *polgár*.

A polgári társadalomban elfoglalt helye, rangja, méltósága függ a birtok, az otthon nagyságától. Attól, hogy mekkora és hány olyan terület van, amelyen otthonosan mozog, amelyen jelen van, amelynek javaira polgári léte — részben jóléte — alapozódik. Attól, hogy bevont-e életfeltételei közé munkája feltételeit, otthonává tette-e munkája helyét, tudja-e használni a közellátás és szolgáltatás intézményeit? Egy további kérdés, hogy mekkora ennek a birtoknak az autonómiája, mennyiben váltódik át gazdasága gazdasági függetlenséggé, gazdasági függetlensége szabadsággá, joggá, független cselekvéssé és gondolkodássá?

Egy vállalat törzshelye, egy szövetkezet kulcspozíciója, egy erős háztáji gazdaság, s az intenzív munkával járó magas jövedelem egzisztenciális alapot adhat a tekintélyes polgár életéhez. Önmagában azonban törékeny alapnak bizonyul, akárcsak az a tőke, amelyet egyetlen gazdasági ágba fektettek be, — mindent egy lóra — amely nem mobilizálható, s így a piaci és politikai változásokra érzékenyebb; egy dekonjunktúra hatására teljesen elértéktelenedhet és csődbe juttathat.

A munkaadó, aki kölcsönt, üzemi eszközöket, időt vagy semmit sem nyújtott az önellátó, házépítő vagy háztájizó munkásnak, adósaként, hálás lekötelezettjeként vagy egyszerűen a mozgásképtelenség kiszolgáltatottjaként bánhat

el vele: felügyeletet szerez a szabadidejére, vétójogot költözködésére, szájkosarat panaszára és engedetlenségére, az egész embert bepaszírozza szervezeti személyisége mögé, formális szerepébe, s a többit ennek rendeli alá. Jobbágyot csinál belőle az üzem számára, háziállatot a családja számára.

Az autonómia és maga a gazdasági biztonság, a jómód is, nemcsak és nem elsősorban a birtok tényleges és potenciális nagyságával van összefüggésben, hanem a birtok szerkezetével, mégpedig pluralisztikus jellegével.

Csaknem tautológia, hogy a munkaerő és a már megszerzett anyagi és szellemi javak autonómiává tételének lehetősége attól függ, hogy valakinek a képességei, ereje, tudása mennyire univerzális jellegűek, mennyire konvertálhatók. [...]

Ha valakinek a tevékenysége többprofilú, ha több piacon van jelen, ha több termelési ágban vesz részt, ha világa több ökonómián, társadalmon, kultúrán nyúlik át, ha bevezette a magánmunka-gazdálkodást és kialakította annak alapformáját, az önszervező kombinátot: nem egyszerűen alkalmazkodott a mélytársadalom pluralisztikus életéhez, hanem honfoglaló mozgékonyaságával maga is pluralizálta azt. Saját autonómiájának művelésével együtt növeli a felvilág függőségét is az igazgatott alsó világtól, s így végső soron majd birtokba veszi, pluralizálja azt is.

Magyarul: nem szorul teljesen a bérre a költségvetésében, nem szorul teljesen a boltra, hogy mindennapi betevő falatját megszerezze. S ha nem fogoly és zsarolhatatlan, energiáit arra fordíthatja, hogy létrehozza és újratermelje önmagát, mint azoknak a világoknak a szükségletét, amelyekben otthon van, amelyek már az ő alkotásai is, s így nem működnek az ő működése nélkül. [...]

Visszaparasztosodás, avagy a mindennapi élet ökonómiája

Az ipari megyékben a téészesítés talán egyértelműbben és pőrábban jelentette azt, amit bizonyára másutt is: a mezőgazdaság bekerítését, kettős értelemben. A mezőgazdasági népesség nagy részének besorozását az ipari

hadseregbe, az ipari szükségletek megkívánta mértékben; a maradék számára pedig az alárendeltséget, az egyszálra függesztettséget a megtisztított profilú, ipari mintára szervezett üzemekben, amelyek feladatát megint csak az ipar, a városok szükségletei határozzák meg. Ennek következménye a szövetkezetekre és az egyes emberekre nézve is ugyanaz volt: a *munkanélküliség*, a gazdasági lehetőségek leszűkülése. Közvetlenül, a korábban megélhetést és függetlenséget egyszerre biztosító sokoldalúság lehetőségének megszüntetésével. És emiatt és közvetve, az egyértelmű hűbéres elköteleződéssel, a centrumokba menekülve vagy helyben ragadva, mindegy, a biztonságért itt is, ott is a feltétlen lojalitás és monogámia esküjével fizetve.

A szövetkezetek szervezése a nagy ipari központok létesítésével esett egybe. Az ipar elvitte a pénzt is, elvitte az embert is. Az eszköz-, és tőkeszegény téeszek nem tudtak megélhetést és perspektívát nyújtani az embereknek, így biztosan számíthattak arra, hogy előbb-utóbb munkaerővel sem tudják kompenzálni gyengeségüket. A legtöbb tsz-vezető számára egy választás maradt: lemondani teljesen a függetlenségről, gyámság alá helyezni magát, várni a parancsot és mindig azt csinálni, amire hitelt folyósítanak, azt a gépet venni, amit éppen adnak és ezáltal megszabadulni a munkaerő gondjától mind a két értelemben: a munkaerőtől, amelyiknek munkaalkalmat kell teremteni, és a munkaerőtől, amelyik különben hiányozni fog.

A folyamat, az ipar további centralizálása, még nagyobb mamutvállalatok létrejötte, még nagyobb étvágyú munkaerőfogyasztó üzemek létrejötte, a mezőgazdaság iparosítása és centralizálása, a nagybirtokok restaurációja azóta is tart. Így a feleslegessé válástól tartó munkások és a munkaerőt gépesítéssel pótolni igyekvő téeszek egymást hajszolják bele egyre jobban abba a szituációba, amelyet az eszköszegénység és a munkaerőhiány egyaránt jellemez.

Ennek a következtetésnek a levonásához egyébként ki sem kell mozdulni Budapestről, de még a lakásból sem. A rádió naponta üzen olyan értetlen hallgatóinak, általában szakképzetlen asszonyoknak, akik a népgazdaság

(értsd: valamelyik nagyüzem) szükségleteit figyelmen kívül hagyva, arról panaszkodnak, hogy a lakóhelyükön működő, nekik munkát adó kisüzemet felszámolták. A felszámolást intéző igazgatási központok és a felszámolást sürgető és sugalmazó nagyvállalatok megszólaltatott képviselői ilyenkor úgy beszélnek a « területükön » élő emberekről, mint jobbágyaikról, mintha azoknak csakis náluk lehetne és kellene ledolgozniuk a robotot.

« A munkaerőhiány országos probléma » — háritják el a felelősséget. Ez azonban azt, és csakis azt jelenti, hogy *nekik* van munkaerőhiányuk. Nagyszámú embernek azonban és ezeknek az embereknek munkát adni képes, mozgékony, lakóhelyükre kereseti lehetőséget vivő kisüzemnek éppen az a problémája, hogy *a munkaalkalom hiányzik*, « fölösleges » munkaerejük van, vagyis a megélhetéshez szükséges munka lehetőségét és jogát vonták meg tőlük, s ahogyan az egyes üzemeken belül országos méretekben, itt, egy településen idézik elő a munkanélküliséget. [...]

Egy vidék lakosainak természetes igényük, hogy a terület erőforrásait, természeti kincseit, a munka és az élet legkülönbözőbb intézményeit és nem intézményes lehetőségeit, az igazgatás szervezeteit kezükbe vegyék és elsősorban saját érdekükben használják fel. A gazdálkodás autonómiáját, vagy a birtokba vett élet, a szabadabb élet gazdasági forrását az agrártársadalom eleven és kemény emberei — a megyei hivatalnokoktól, a szövetkezetek parancsnokain vagy gazdáin keresztül a mezőgazdasági munkásokig — az egyetlen lehetséges irányban keresik, vagyis úgy, hogy a kétes biztonságot de kétségtelen alárendelődést, fokozódó kiszolgáltatottságot jelentő hierarchikus rendbe ne engedjék bepasszírozni magukat, mert ez elkerülhetetlenül a kiskorú pozíciójába rögzíti őket. Ne adósodjanak el, ne köteleződjenek el, saját tartalékaikat mozgósítsák, saját tradícióikat igyekezzenek folytatni vagy ahhoz visszatérni. Nagyobb kockázatot és erőfeszítést vállalva, de saját útjukon járjanak, legyen tsz-szinten ugyanaz, mint azelőtt családi szinten, a jövedelem annyiad része származzon más foglalatosságból, mint a téészesítés előtt. Legyen például fafeldolgozás,

legyenek faipari üzemek, félkész és kész termékekkel, parkettakészítés, bútorgyártás, hol milyen a felkészültség.

Most is, itt is, a már kiirtott és betemetett tradíciókból feltámasztott, felelevenített és újraéledő mezővédő erdők állítják meg a nagyüzemi civilizáció pusztításait. S legfőbb, legkárosabb gazdasági, szociális és kulturális következményével, a *visszaparasztosodással* együtt, attól alig megkülönböztethetően, de mégis azzal szemben, az újraparasztosodás, a paraszti típusú tevékenység felelevenítése jelenti a reális és ígéretes erőforrást, a kesztyű felvételét, ha kevés győzelmi eséllyel és sok áldozattal jár is. [...]

E sajátos « paraszti » tevékenységet a munka és a mindennapi élet, a termelés szervezetének és az élet szervezetének egybefonódása, természetes, « ősi » egysége jellemzi. A termelőtevékenységben, a foglalkozásban mindig megmarad az önfenntartó jelleg — a képesség és adottság az önfenntartásra — még akkor is, amikor a specializáció bizonyos fokán, agrár és ipari tevékenység elkülönülésekor, ez már nem jelent egyben önellátó gazdasági egységet. [...]

A tevékenység, a foglalkozás másodlagos, nem ezen keresztül kapcsolódik az egység a társadalomhoz, nem ez szabja meg helyét és javakkal való ellátottságát. Ez pusztán eszköz a megélhetéshez, s mint ilyen, csak egyik lehetséges eszköz, felcserélhető más lehetséges eszközökkel. Sőt kialakul a törekvés arra, hogy életének valamenynyit eszközét, feltételét maga birtokolja, rendelkezzen vele, biztosítsa magát.

Megmarad az egyes ember és a közösség sokoldalúsága. Egyrészt abban, hogy életének sokféle feltételét maga állítja elő, másrészt abban, hogy sokféle tevékenységén keresztül képes bekapcsolódni a társadalom egészébe, önmagát sok mindenben szükségessé teszi és nem engedi meg, hogy egyetlen tevékenysége feleslegessé válásával maga is feleslegessé váljék. Ebben a gazdasági formában elképzelhetetlen és értelmetlen, hogy munkaerő feleslegessé váljék, hiszen itt a munkaerő — pontosabban az ember — önmaga a cél, s ezért csak valamely konkrét tevékenysége válhat feleslegessé, amelyet azonban az uni-

verzális jellegű munkaerő ilyenkor természetesen és magától értetődő módon cserél fel vagy egészít ki egy másik tevékenységgel. A gazdaság univerzális szereplői kilépnek a munkamegosztásból.

Az idővel, munkaerővel, pénzzel való gazdálkodás prózai ügyei egy bizonyos szempontból, az élő, de egyszer élő ember legfontosabb felelősségének szempontjából átváltoznak az étellel való gazdálkodás szent ügyévé: ez az élet ökonómiája. [...]

A produktivitás tehát a paraszti típusú munka vonása marad, ahol megszűnnek hatni a kontraproduktív szervezet viselkedési mintái. Ezt a munkát igyekeznek olyan adó-, és árrendszer rácsai közé szorítani, hogy a megmaradt szabadságmező még elég tágasnak és elég dúsnak tűnjék ahhoz, hogy a legvállalkozóbb kedvű, legrugalmasabb, legszorgalmasabb, legügyesebb, legmozgékonyabb, legtehetségesebb embereknek kedvük legyen nekifutni és learatni, ha az induláshoz szükséges feltételeket, szintén saját erőből, már biztosítani tudták.

Sikereik összességükben bármily jelentősek, arányaikban bármily túlnyomóak, mindig átmeneti, helyhez és időhöz kötött sikerek, amelyeket a körülmények szerencsés összejártsága tesz lehetővé. Nevezetesen az, hogy a hivatalos gazdaság átmenetileg szünetelteti kontraproduktív tevékenységét, csökkenti a kontrollt, s így a közte és a produktív erők között kialakult negatív implikáció természete szerint összeáll az egyetlen állapot, amelyben a produkció létrejöhetett: a negatív feltétel, a kontraproduktív szervezet éppen nem működik, éppen nem effektív, így adott pillanatban nincs akadálya a szüntelenül folyó alkotó tevékenység esetleges, rendkívüli eredményességének.

A visszaparasztosodás viszont a munkások túlnyomó többségének munka-, és szervezeti magatartásában és életmódjában megjelenik: a falu bekeríti az ipart az oda átvitt hatalmas mennyiségű agrár és falusi eredetű szociológiai konzervátumon keresztül. Ennek következtében és az egységes munkaerőpiac kialakulása miatt is, az iparban és a mezőgazdaságban, a városon és a falun, az állami és a szövetkezeti szektorban dolgozók képességei, maga-

tartása, törekvései és szemlélete önmagukban véve egyre közelebb kerülnek egymáshoz. Ennek ellenére a gazdaság és szociálpolitika, az ideológiákban is tükröződő módon, az igazgatás mechanizmusaival és a főnökök láncolatával olyan kasztokba préselik vissza és rögzítik a munkásokat, amelyekben, mintegy a szociológiai emlékezet parancsára, a történetileg örökletes tagozódás szerint rendeződnek egymás alá.

Így jön létre ismét az az alsó rendi státus, amelybe a tsz-dolgozók összességükben visszaszorulnak, ha közben egyéenként már munkásokká váltak is. *Parasztok*, mert az ár-, bér- és adózási rendszer alacsonyabb jogállási rendbe iktatja őket, amelyben azonos munkáért általában kisebb órabért fizetnek, ahol hosszabb a munkaidő, ahol a szociális támogatás, az egészség-, jog- és érdekvédelem annak a távolságnak megfelelően csökken a minimumra, ahogyan a centrumoktól a periféria felé, a társadalmi hierarchiában pedig lefelé haladunk.

Szabad vállalkozók országa?

A magyar közgazdászok 1953 és 1960 között úgy gondolták, hogy a kelet-európai ún. szocialista gazdaságok egyik alapvető, talán legalapvetőbb vonása az egész lakosság bérből és fizetésből élő dolgozókká (és azok családtagjaivá) való átváltozása, s ezzel párhuzamosan a szabad munka megszüntetése.¹ Mivel általában a kapitalizmust a bérmunka rendszerének tartják, olyan rendszernek, amely fejlődése során a dolgozók egyre nagyobb részét változtatja át bérmunkássá és alkalmazottá, ám ennek a folyamatnak sohasem ér a végére, ebből a szempontból a szocializmus a kapitalizmus végletes formájának, beteljesedett kapitalizmusnak² látszott. A közgazdák természetesen tisztában voltak azzal is, hogy a kelet-európai szocializmus másfelől a kapitalizmus ellentéte. A kapitalizmus ugyanis nemcsak a bérmunka rendszere, hanem az összes termelési eszköz szabad tulajdona, szabad piac és szabad munka is, valamint az előbbieket alapján keletkező racionális technika, racionális jog és az egész gazdasági élet piaci szabályozása, míg a megvalósult szocializmus mindezek tagadása. A magyar közgazdák akkoriban a

1. Az idevonatkozó gondolatok legérleltebb megfogalmazása Liska Tibor kéziratban terjesztett műve: *Ökonosztát* (1960).

2. Liska kifejezésével: « a szocializmus a kapitalizmus legfelsőbb foka. »

szabad piacnak, a szabad munkának, a racionális technikának és jognak a bérmunka rendszerével való egyesítését, a tárgyi termelési eszközökre vonatkozólag pedig a kapitalista szabad tulajdon és a szocialista központi tulajdon szabad bérletekkel való helyettesítését javasolták. E javaslatokat vették át — jóval szerényebb és óvatosabb formában — a cseh közgazdászok a Prágai Tavasz idején.

Az elmúlt 20 év magyarországi fejlődése olyan állapot kialakulásához vezetett, amelyre a fenti gondolatok egyáltalán nem alkalmazhatók. A felszínen igaznak látszik ugyan, hogy az akkor felismert tendencia e 20 év során tovább erősödött. Formálisan és jogilag ma sokkal több ember tartozik a bérből és fizetésből élők kategóriájába, és sokkal kisebb azoknak a száma, akiket a statisztika önállóknak jelöl meg. Azt mondhatnók tehát, hogy a folyamat csaknem végéhez ért: szinte minden dolgozó valamilyen szocialistának minősített intézmény munkása vagy alkalmazottja, vagy más formában fogalmazva: szinte mindenki bérből vagy fizetésből él. Az állítás ez utóbbi formában szembeszökően téves. Hogy ne legyen téves, így kell átfogalmazni: csaknem mindenki *egyrészt* bérből és fizetésből és, vagy még pontosabban: csaknem mindenki *kisebb részben* bérből vagy fizetésből él. Nagyobb részben ugyancs másból. Azokból a tevékenységekből, amelyeket a második, a párhuzamos, a rejtett, vagy még egyszerűbben a piaci gazdaságban folytat. A mai magyar dolgozó furcsa, kentauruszerű, kettős lény: egyfelől majdnem mindig munkahelyéhez kötött (nem szabad) bérmunkás, másfelől ugyancsak majdnem mindig valamiféle szabadpiaci szereplő is, föld-, tőke- és munkabefektetéssel gazdálkodó, önálló kistulajdonos. Megélhetési módjában, jövedelemszerzésében, élete egész stratégiájában nagyobb szerepet játszik az, hogy önálló, mint az, hogy bérből és fizetésből él. Az önállóság bizonyos foka és fajtája jellemzi a bedolgozók nagyrészét is. Ugyancsak önállóknak tekinthetők a szellemi szabadfoglalkozásuak, valamint a magánpraxist folytató orvosok, a piacról élő építészek, mérnökök, kutatók, fordítók. Ők elsősorban szaktudásukat bocsátják áruba, ám többségük — legálisan vagy

illegálisan — anyagi értelemben vett tőkével, berendezéssel is rendelkeznek. Végül a kapitalista vállalkozás nívójáig menő önállósággal rendelkeznek, legalább időlegesen, a termelőszövetkezetek melléküzemeinek kívülről jött kezdeményezői.

Valamennyi önállóra jellemző, hogy föld-, tőke- és munkabefektetése a rentabilitásnak van alárendelve (míg az elosztási rendszer keretében működő termelési egységek-nél a rentabilitás alárendelt szempont); hogy üzemvezetése racionális, költség-haszon függvény szempontú; hogy adminisztratív és egyéb nem termelő költségei csekélyek; továbbá, hogy az említett tényezők, valamint a nagyobb érdekelttség hatására az egységnyi tőke és munkabefektetés hozama náluk magasabb. A hozamot az is növeli, hogy az egységnyi hozamra és értékre jutó elvonás (adó) kisebb, mint a központilag irányított elosztási rendszerben.

Az önállóság bizonyos foka jellemzi azokat a bérből és fizetésből élő dolgozókat is, akik jövedelmük nagyobb részét a munkaköri kötelezettségen túlmenő munka külön díjazásából fedezik. E külön díjazást ugyanis nem valamilyen központilag vagy helyileg megszabott prémiumrendszer biztosítja a többlet-teljesítményt nyújtó dolgozóknak, hanem azt informálisan szervezett érdekvédelmi küzdelemben vívják ki maguknak, szabályos piaci alkuba bocsátkozva a vezetőkkel a külön díjazások mértékének meghatározásáért. Így az üzemekben két, nagyjából egyenrangúnak tekinthető hatalom áll egymással szemben: a vezetők és a dolgozók.

A mai Magyarország tehát jelentős mértékben *a kis önálló világ*, kiknek stratégiájára egyre inkább a vállalkozói mentalitás a jellemző. A vállalkozásnak azonban a rendszerből adódó korlátai vannak. Családi vállalkozást lehet folytatni, bér munkát azonban csak kis mértékben lehet alkalmazni, és nagy arányú felhalmozásról nem lehet szó. Minél jobban növekszik ugyanis a kizüzem, annál inkább szembe ötlük, és annál türhetetlenebbé válik a rendszer számára. Már az is elfogadhatatlan, ha a kis önálló jövedelme túlságosan magasra emelkedik (amit nagyon nehéz eltitkolni), végképp megengedhetetlen azonban, hogy magas nyereségét felhalmozásra fordítsa. Ebből

adódik, hogy a kis önállók jövedelmeiket elsősorban fogyasztási cikkekre (ház, nyaraló, lakás, autó, motorcsónak, stb.) fordítják. A vállalkozás nagyságának korlátozása másfelől növeli a kis önállók számát, mert a termelésükre irányuló piaci kereslet folyamatosan növekszik.

Hogy a magánvállalkozás végülis Magyarország nemzeti termékének hanyadrészét állítja elő, azt egyelőre még senki sem tudta fölbecsülni³ és az erre vonatkozó becslések attól is függnnek, hogy a párhuzamos gazdaság határait hogyan vonjuk meg. De fontosabb ennél az a tény, hogy a rejtett gazdaságban — csekély tőke-ellátottsága ellenére — a munka termelékenysége sokkal magasabb, hatéktivitása nagyobb, üzemvezetése racionálisabb és modernebb, fejlődése dinamikusabb. Kvantitatíve is összemérhető az állami gazdálkodás teljesítményével, kvalitatíve azonban erősebb annál.

*

A kommunista irányítású magyar gazdaság történetében két szakaszt különböztethetünk meg. Az elsőben fokozatosan tulajdon nélküli bér munkássá változtatták csaknem az egész lakosságot. A földdel, termelési hellyel, termelési eszközzel vagy más tulajdonnak rendelkezőket mintegy 15 év leforgása alatt megfosztották tulajdonuktól, de bér munkássá változtatták azokat is, akik azelőtt csak részben vagy egyáltalán nem vettek részt a termelésben. Ennek a fantasztikus méretű proletarizálódásnak nélkülözhetetlen előfeltétele volt az egy keresőre jutó reálbér csökkentése, ennek pedig a szabad munkahelyváltoztatás letiltása. A reálbérek abszolút és viszonylagos csökkenése alapján extenzív iparosítás ment végbe, változatlan technikai színvonalon.

3. Erre vonatkozóan Magyarországon is folynak kutatások.

Ez a szakasz a hatvanas évek közepén ért véget, amikor a tanulatlan munkaerő elfogyott, másszóval a proletarizálódás folyamata befejeződött. Az extenzív iparosítást már nem lehetett tovább folytatni, mert már nem lehetett növelni a fizikai munkások számát. Minden addiginál súlyosabb gazdasági válság, vagy inkább azt mondhatjuk gazdasági csőd következett be, amelynek döntő oka a munkaerőhiány miatt beálló működésképtelenség volt.

Az elkerülhetetlen változás első jelei a mezőgazdaságban mutatkoztak. Az 1959-60. évi erőszakos kollektivizálás nyomán a mezőgazdasági termelés mélypontra zuhant, a földek műveletlenek maradtak, a parasztok az adott feltételek között nem voltak hajlandók dolgozni. Ám feltámadt a termelési kedv akkor, amikor a parasztság kiharcolta magának a kollektív és a magángazdaság szimbiózisát. A piaci gazdaság azután a mezőgazdaságból a gazdasági élet más területeire is áttért.

Megjegyzendő, hogy a piacnak az előző korszakban sem volt elhanyagolható hatása a gazdasági életre: egyrészt az örökölt piaci struktúra maradt a gazdasági élet alapja, másrészt a gazdasági ciklusokat is az állami gazdaságpolitika és a piac (rejtett) küzdelme szabta meg⁴. Amíg azonban e szakaszban a piac hatása főképpen indirekt volt, addig a hatvanas évektől kezdve már jelenlévő piaci folyamatok formálják a gazdaságot és határozzák meg egyre inkább a termelési erők elhelyezkedését a különböző szektorokban. Az állam továbbra is korlátozni próbálja a munkapiacot, ám a munkaerő — a maga rejtett eszközeivel — mindinkább függetleníti magát az állami szabályozástól, s azon területek felé fordul, amelyeken kedvezőbb feltételek mellett tudja hasznosítani magát. Ez a folyamat megnöveli az állam által háttérbe szorított termelési ágak termelését, addig ki nem elégített szükségleteket elégít ki, s új szükségleteket teremt.

Mennyiben általánosítható a magyar fejlődés más kommunista irányítás alatt álló országokra? Mutatkoznak-e más országokban is hasonló irányú fejlődés jelei?

4. V.ö.: Kemény István: « Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? » *Magyar Füzetek*, 1. sz.

A túlnépesedés mindenütt megszűnt, a rendelkezésre álló fölös munkaerő mindenütt elfogyott, ilyen irányú fejlődés objektíve minden országban szükségessé vált. Ugyanakkor azonban igaznak látszik az a nehezen bizonyítható állítás, hogy a nem regisztrált gazdaság egyetlen más kommunista országban sem terjedt ki ennyire, és ami sokkal fontosabb ennél, a piaci folyamatok másutt elsősorban az *árnyékpiac*⁵ területén jelentkeznek, amíg Magyarországon *valóságos* piac van, amely nemcsak újra elosztja, hanem növeli is a nemzeti terméket.

Valamennyi kelet-európai országban a gazdaság működését a második, rejtett piac biztosítja azáltal, hogy helyesbíti a központi tervezés által létrehozott anarchiát, és alulról javítja ki azt, amit felül elrontanak. Magyarországon azonban az elmúlt 10 évben a piac növekvő befolyása és jellegének pozitív irányba terelődése a gazdaságnak nemcsak *működését biztosította*, hanem *felődését* is.

E feltűnő különbség Magyarország és a többi kommunista társadalmi rend között valószínűleg azzal függ össze, hogy 1956 után nem lehetett visszaállítani a forradalom előtti állapotokat. A különbség pontos kielemezése azonban nem tartozik e tanulmány tárgyába.

*

Miért növekszik évről-évre a nemzeti terméknek az a része, amely rejtve marad a hatóságok előtt? Miért igyekeznek az emberek eltitkolni gazdasági cselekvéseik egy részét? Miért mennek át egyre többen az első, a hivatalos gazdaságból a második, a rejtett gazdaságba?

A főok nyilvánvalóan a kényszerűség, amelynek hátterét az állami gazdaságpolitika képezi. Az állami bérszabályozás

5. Az árnyékpiac ügyletei közé sorolom a borraivalót, a hálapénzt, a csúszópénzt, stb. Az árnyékpiacon a vásárló nem többletvevékenységet fizet meg, hanem *felárat* fizet az elosztási rendszerben végzett tevékenységért, illetve a munkaköri kötelezettség valamilyen megszegéséért.

gyakorlatilag minden termelő tevékenységet lehetetlenné tesz, — vagy legalábbis azzá tenne, ha kizárólagosan érvényesülne⁶. Ez magyarázza, hogy még a hivatalos gazdaságon belül is a munka jelentős része átvonul a hatóságtól félig független piacra. A másik korlát a hatóságok elutasító álláspontja az önálló vállalkozással szemben, amelynek egyik lecsapódása az iparendedélyek és az iparosok működési körének korlátozása, egy másik pedig az adópolitika. Az eredmény az, hogy a kis önállók nagy része kénytelen tevékenységét részben vagy teljes egészében eltitkolni.

E kényszerítő okokon kívül az embereket más motívumok is a piaci tevékenységek útjára vezetik. E motívumok: a függetlenségnek, a személyes szabadságnak, a képességek kibontakoztatásának, az önérvényesítésnek a vágya⁷. Ez a második gazdaság dinamizmusának egyik kulcsa.

Ez a függetlenség és szabadság azonban viszonylagos, hiszen föld alá kényszerül. A termelésének és nyereségének nagy részét eltitkoló kistulajdonos, az engedély nélküli magániparos, a pult alól árusító bolti eladó, az alacsony bérű dolgozókat fölöslegesen foglalkoztató vállalatvezető, a vesztegetéssel célhoz érő anyagbeszerző — egy bizonyos mértékig egytől-egyig törvényen kívül élnek. Tudatuk háttérében mindig ott van a leleplezéstől való félelem, amely égetően akuttá válik, ha a Népszabadságban cikk jelenik meg a csaló kisiparos vagy a visszaéléseket elkövető vállalatvezető ellen. Az emberek tudatában vannak helyzetük bizonytalanságának, máról holnapra élnek, s akasztófahumorrallyal viccelődnek a következő hónapról vagy évről, amelyben talán elvesztik mindazt, amit ideiglenesen megszereztek maguknak. Az illegalitás, a földalattiság objektív állapota és szubjektív átélése letartóztatásra váró üldözöttek vagy ítéletre váró rabok szorongását vegyíti az egzisztenciális szabadság és önérvényesítés nagy nehezen megszerzett és

6. Lásd erről Zsille Zoltán fentebb közölt tanulmányát.

7. Vö. Kovács* János: A szabadság egy rejtett dimenziója, *Magyar Füzetek*, 1.

korlátozott örömébe. Magyarország egyrészt a racionálisan gazdálkodó és gondolkodó önálló ország, másrészt azonban azoké is, akik irracionálisan rettegnek a bizonytalan jövőtől.

*

A kelet-európai társadalmi rendszerek elemzésében az ötvenes és a hatvanas években a totalitáriánus elmélet uralkodott, a hetvenes években viszont a konszenzus-elmélet került előtérbe. A hatalom a kelet-európai országokban minkét elmélet szerint meg tudja valósítani célkitűzéseit, legalábbis a lakossággal szemben. A két elmélet főleg a lakosság engedelmességének interpretálásában különbözik.

Igazság szerint azonban a társadalmakban nem teljesül a központi akarat: a lakosság csak látszólag hajtja végre az utasításokat, a valóságban kijátssza, megkerüli őket vagy kifejezetten ellenükre cselekszik. Az utasításokat, rendeleteket, törvényeket a lakosok nem elszigetelt egyéni akciókban játsszák ki, hanem kollektíven, társadalmi csoportok, rétegek, osztályok együttes akciójával. E csoportokat és akciókat elsősorban az ellenük irányuló központi elhatározások és korlátozások hívják életre. Stratégiájuk az ellenállásban alakul ki.

A kelet-európai társadalmak rendszere egyfelől leírható statikusan és formálisan, amikor is az uralom centralizált teljessége áll szemben az uralomtól való megfosztottság és kismizmizettség teljességével. Másfelől azonban leírható dinamikus és reálisan, amikor is a társadalmat konfliktusok halmazának kell tekintenünk, amelyen belül szünet nélkül folyik az egymással szembenálló stratégiák küzdelme. A konfliktusok megosztják, szétszakítják, egymást gyűlölő rétegek és csoportok küzdelmének színterévé teszik, ugyanakkor azonban fenn is tartják a társadalmat. A központi döntések ugyanis két irányból is halálos veszéllyel fenyegetik ezeket a társadalmakat. Egyfelől meg akarják tervezni a megtervezhetetlent, szabályozni akarják a szabályozhatatlan életet. Mivel azonban az élet kiszámíthatatlan véletleneit és változásait nem képesek figyelembe venni, pontos végrehajtásuk magát az életet fojtaná meg.

Csak a lakosság ellenstratégiáinak köszönhető, hogy bár akadozva, de működnek a termelési és szolgáltatási egységek. Másfelől a központi akarat rendelkezései általában arra irányulnak, hogy értelmétől, céljától és lehetőségeitől fosszák meg az egyéni és a csoportos kezdeményezést, viszont éppen erre a kezdeményezésre épülnek az ellenstratégiák. Így a kelet-európai társadalmak normális időben való normális működését éppen az ellenstratégiák tartják fenn: e társadalmak nem a konszenzusra, hanem az ellenkezőjére épülnek.

Az ellenstratégiák legfontosabb színtere mindenütt a nem regisztrált gazdaság, amelynek valamennyi szereplője tisztában van azzal, hogy a központi akarat ellen irányuló, átgondolt közös akcióban vesz részt az egyén és a csoport autonómiájának növelése érdekében. Ezzel egyidejűleg a kollektív cselekvés azt is eredményezi, hogy gyarapodik a társadalom összjövedelme, külön-külön minden egyes társadalmi csoporté is, s hogy az emberek elfogadhatóbb körülmények között élnek. Az érdekeltek az ellenstratégiáknak ezzel a hatásával is tisztában vannak. A második gazdaság szereplői ilyen értelemben is kételtűek: lázadók is, egyetértők is⁸. De elképzelhető-e olyan élet, amelynek minden pillanata lázadás, vagy minden pillanata egyetértés lenne?

*

A magyar gazdaságpolitikának az a legfőbb problémája, hogy bekötött szemmel keresi az útvesztőből kivezető utat.

8. Jó példa erre a magyarországi gyárakban folyó rejtett osztályharc: a gyári munkások rejtett, de tudatos érdekvédelmi osztályharca két tűz közé szorítja a gazdasági vezetőket, akik a maguk részéről « kétfrontos » stratégiát kénytelenek alkalmazni. Egyrészt ki kell játszaniok vagy meg kell szegniök minden egyes központi döntést, különben a gyári termelést egy napig sem tudnák fenntartani, másrészt ki kell védeniök a munkás-követelések egy részét; a teljes engedés ugyanis politikai botrányhoz vezetne és állásvesztéssel vagy börtönbüntetéssel fenyegetné őket.

Erőfeszítései tragikomikusak, mert irreális mindaz, amiből kiindul: az irányításnak sejtelve sincs a nemzeti termék méretéről, forrásainak és felhasználásának megoszlásáról, a lakossági jövedelmek nagyságáról és eloszlásáról, a befektetett munka mennyiségéről és felhasználásának helyéről, a munka termelékenységéről, stb.

A törvénytelen piac korigálja az abszurd központi akaratot. Ennek a korrekciónak azonban határa és ára van. A törvénytelen mobilitás mindig kétes; az emberi jogok törvénytelen érvényesítése önmagának mond ellent (jogellenes jog); szabadság nincs biztonság nélkül, ez esetben pedig csak a biztonság feláldozásával lehet a szabadságot érvényesíteni. A manőverezéssel megszerzett életnívó is kétes, mert miféle életnívó az, ahol napi 12 óra alatt szerzik meg azt, amit 6 órában lehetne? Mert csak nagyon kevéssé biztosított; csak rövid időre számítható ki; a folyamatos munkával és mérlegeléssel szerzett haszon és gyűjtés helyébe a rögtönzött, szabálytalan akciókat teszi; a nyugodt életmenet helyébe a zaklatottat; takarékoság és szervezés helyére a máról holnapra élést; kizárja a generációkban való gondolkodást; jó munka helyére rosszabbat tesz; leértékeli a konstruktív, alkotó, megbízható embert, felértékeli a nihilistát; kérdésessé teszi a kultúrát; tömegek vallásává teszi az antikultúrát. Manőverező társadalomban beomlanak a házak, lezuhannak a repülőgépek, mérgezetek az élelmiszerek, s a mondatok megszűnnek mondatok lenni.

Részletek egy terjedelmesebb tanulmányból.

A közép-európai nemzeti államok kialakulása és a magyar nemzetiségi kérdés

Nyilvánvaló, hogy e cikk címe Jászi Oszkár legismertebb magyar nyelven megjelent művére céloz, melynek címe: « A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. » Ilyen értelemben tanulmányunk egyben századvégi utóirat Jászi művéhez. Jászi híres könyve a huszadik század elején, 1912-ben jelent meg. Címlapján az azóta széles körben ismertté vált Ady idézet áll:

Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.

Hiszen gyalázatunk, keservünk
Már ezer év óta rokon
Mért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?

A felvidéki születésű Borsody István, szerkesztői munkaközösségünk tagja, a két világháború között Prágában és Budapesten dolgozott politikai újságíróként. A háború után a Nemzeti Parasztpárthoz tartozott és rövid ideig diplomáciai szolgálatban is volt. 1947-ben Amerikában telepedett meg. Nyugalmazott egyetemi tanár, a modern európai történelemről több könyve jelent meg angolul és magyarul. Fő műve, *The Tragedy of Central Europe*, idén tavasszal jelenik meg átdolgozott és bővített kiadásban.

Jászi Oszkár könyve a tudós publicista szakértelmével, akárcsak Ady Endre « Magyar jakobínusok dala » a költő ihletével, ugyanazt az ügyet szolgálta: a dunai népek testvéri együttműködésének eszményét. Jászi a Duna-táji népek nemzeti ellentéteit elemezte széles történelmi perspektívában és szűkebb közép-európai viszonylatban; munkájában voltaképpen a kibékülés és együttműködés feltételeit kutatta. Sajnos, könyvének több mint 500 lapja, akárcsak Ady versének 32 sora, a pusztába kiáltott szó sorsára jutott. A század elején a magyar társadalmat uraló közszellem nem volt fogékony sem a nemzeti kérdésben, sem bármi másban, a Jászi-féle eszmék befogadására. Az akkori Magyarország a nemzeti állam bővítésében az egynyelvűség eszményére esküdött és türelmetlenül elnyomta a másnyelvű népek nemzeti törekvéseit.

A « nemzetiségi kérdés », amire Jászi a század elején a nemzeti állam mámorában élő magyar közvélemény figyelmét felhívta, az országban élő nem-magyar ajkú népek nemzeti törekvése volt. Most, a huszadik század vége felé, a közép-európai helyzet gyökeresen megváltozott. De « gyalázatunk, keservünk » nem szűnt meg. Az egykor általunk elnyomott nemzetiségek minden álmukat túlszárnyaló sikerrel alakították meg nemzeti államaikat, míg mi minden balsejtelmünket meghaladó bukással veszítettük el nemcsak történelmi államunkat, de nemzeti egységünket is. Népünk jó negyede máig is egykori elnyomottak elnyomása alá tartozik, magyar kisebbségi minőségben. Így a Jászi-könyv címében szereplő « nemzetiségi kérdés » napjainkban a mi népünk nemzeti egyenjogúságáért folyó küzdelem problémájává változott.

E tanulmány célja, hogy főbb vonásokban ismertessük a történelmi folyamatot, amely bennünket a közép-európai állam- és nemzet-építés korában oly hátrányos helyzetbe szorított. Fejtegetésünk Jászi felfogását követi. A nemzetiségi kérdést mi is a demokrácia « archimedesi pontjának » tekintjük. Jászival együtt valljuk, hogy a Duna-völgyében a demokrácia nevére érdemes rend nem képzelhető a nemzeti egyenjogúság biztosítása nélkül. S akárcsak Jászi életében, « harcunk az emberi méltóságért és a nemzetek egyenjogúsításáért » a mi életünkben is elválaszthatatlan.

Mostani gyalázatunk, szűkebb értelemben véve, a második világháború következménye. És keservünkre mi sem jellemzőbb, hogy népünk mai hivatalos vezetői a korszakot, amiben élünk, következetesen « felszabadulás »-nak hívják; bár köztudomású, hogy se szabadok, se függetlenek nem vagyunk. Igaz persze, hogy a náci-német őrület, vagyis a fasizmus fölött aratott szövetséges győzelem 1945-ben felszabadított bennünket. De éppúgy igaz, hogy Kelet-Európában 1945 óta igen kicsire zsugorodott azok száma, akik népük státusát a szovjet hatalmi övezetben « felszabadulásnak » érzékelik.

Viszont ha bajaink mélyebb és távolabbi okait nézzük, nem állhatunk meg a szovjet elnyomásnál. Alapvető tény, hogy nemzeti összeomlásunk a nyugati demokratikus civilizáció rendszerében már a századelején ért bennünket, amiért a Szovjetunió nem okolható. Ezzel a ténnyel kell tehát először is szembenéznünk, hogy megérthessük: mi történt velünk és miért a modern európai nacionalizmus korában?

Európa keleti fele, ahol bennünket annyi sok más néppel egyetemben, a nyugati civilizáció eszméi modern nemzeti tudatra ébresztettek — Jászi találó kifejezése szerint — Európának « nem kész része » volt. A « kész rész » a Nyugat volt, ahol a nemzeti állam sokszáz éves fejlődés eredményeként kialakult. A nyelvileg egyöntetű nyugati nemzet-állam eszménye egymás után ejtette bővületébe Európa « nem kész » részének népeit — bennünket előbb, mint némely szomszédunkat, mert hosszú múltra visszatekintő állami létünk soha nem veszett ki politikai tudatunkból. Viszont középkori államunk nem volt azonos a modern értelemben vett nemzeti állammal. Számos történelmi viszontagság — főleg a török dúlás és a Habsburg-uralom — a mi államunk nyugati típusú fejlődését éppúgy megrekesztette, mint sok más szomszédunkét, Európának ebben a « nem kész » felében.

Megrekedt történelmi fejlődésünk kátyujából 1867-ben az osztrák-magyar kiegyezés látszott kiragadni bennünket. Közel három és fél évszázad után megint saját magunk urai lettünk országunkban. Ám míg Mohács előtt a magyarság még kényelmes többséget alkotott történelmi

államunkban, a 67-es kiegyezés után Magyarországnak még a fele sem volt magyar. Így, amint azt már jóval hatvanhét előtt tudnunk kellett, a nemzetiségi kérdés modern nemzeti létünk egyik központi problémája lett.

Nacionalista szempont szerint azt mondhatnánk: 1867-ben mi hasonló kedvező helyzetbe kerültünk szomszédaink rovására, mint szomszédaink jutottak 1918 után a mi rovásunkra. Persze szomszédaink nemzetiségi helyzete 1918 után valamivel kedvezőbb volt: bármily nagyarányú volt kisebbségi lakosságuk, egyiküknek sem volt a fele teljesen idegen nemzetiségű, mint minálunk 1867 után. Szomszédaink teljes mértékben élvezhették nemzeti szuverénitásukat is, míg a miénk a kiegyezéssel kifelé korlátozva volt. Befelé azonban — mi 1867 után, szomszédaink 1918 után — egyaránt űzhettük a nemzeti állam politikáját. És szomszédainkat alig zavarta, hogy 1918 után őket nemzetközi szerződések kötelezték a kisebbségek jogainak tiszteletben tartására. Ha ebben a tágabb párhuzamban értékeljük egymás nemzetiségi politikáját, az összehasonlítás távolról sem üt ki a mi számunkra annyira kedvezőtlenül, mint ahogy azt szomszédaink hiszik és híresztelik.

Törekvésünk az egynyelvű nemzeti állam megteremtésére az első világháború előtt nyilván téves és vétkes volt. De ilyen volt szomszédaink hasonló törekvése is az első világháború után. S ami a jelent illeti, a második világháború óta mi senkit se nyomunk el szomszédaink közül, csak ők nyomnak el bennünket. Olyan arányú brutalitás pedig, amelyet szomszédaink közül különösen Beneš csehszlovákjai követtek el ellenünk, a « homogén » nemzeti állam politikája lázában 1945 után, a mi lelkiismeretünket soha nem terhelte.

Nem akarjuk magunkat szomszédainknál jobb színben feltüntetni. Csak a párhuzam tisztázására törekszünk, mert a « bűnös magyar » kultusza annyira elterjedt, hogy a tények elsikkasztásával fenyeget. S az ügy bennünket annál jobban érdekkel, mert társadalmunk tragédiái és torzulásai következtében a « bűnös magyar » kultusza hazánkban is divatját járja. Ilyesmire sehol a Duna-tájon nincsen

példa. Szomszédok egymás nacionalista bűnét rendszerint felnagyítják és a saját magukét tagadják. Mi vagyunk az egyetlen kivétel a szabály alól. Kiváltképp magyar jelenség a nacionalizmus és antiszemitizmus kapcsolatának értelmezése. A kettő szoros kapcsolata mindenütt a butaság és embertelenség jele volt. De ennek elítélése kizárólag nálunk váltott ki antinacionalista reakciót. Minálunk a demokratikus önkritika színe alatt legtermészetesebb nemzeti törekvéseinket is a bűnös revizionista Horthy-korszakkal azonosították. Rákosi Mátyás diadalával pedig jogos nemzeti vágyaink ledorongolása egyenesen kölességévé vált a « haladó » társadalmi magatartásnak — nacionalista szomszédaink nem kis örömére. Ebben a tekintetben a Rákosit követő kommunista egyeduralom folytatólagos fázisai alatt lényeges változás máig sem észlelhető.

A « bűnös magyar » kultusza a második világháború után érte el tetőfokát, de gyökerei az első világháború korába nyúlnak vissza. Addig nemzetünk nagyjából jó hírnek örvendett a világban. Negyvennyolcas szabadságharcunk és Kossuth nimbusza 49-es bukásunk után a szabadságszeretet és hősiesség hírért terjesztette rólunk. A 67-es kiegyezés ősi osztrák-német ellenségünkkel pedig a politikai bölcsesség és mérsékletesség ritka példájának számított az akkori Európában. Igaz, már jóval a világháború előtt éles nyugati szemek kezdték felfedezni, hogy Duna-parti parlamentünk díszes színfala mögött a demokrácia elképesztő hiánya tátong, és liberális vívmányaink fénye mögött a kizsákmányolt tömegek sötét sorsa húzódik, megtoldva az ország nem-magyar felének csúfos nemzetiségi elnyomásával. De az első világháború histériájában minden fogyatékoságunk hirtelen rettenetes felnagyításban került a világ szeme elé, aminek már nem volt sok köze a magyar viszonyok tárgyilagossá bírálóhoz. Ide ágaznak hát a huszadik századi « bűnös magyar » kultusz gyökerei.

A világháborús propaganda bennünket Európába betolakodott ázsiai söpredékké degradált. S a vesztes háború végén számunkra Európában szó szerint csak a szégyenpadban maradt hely. A győztesek elhitték, amit ellenfeleink híreszteltek rólunk: megbontottuk a békés szlávok

egységét Közép-Európában; egész történelmünk során egyebet sem tettünk, mint másokat nyomtunk el; legfőbb bűnünk pedig, hogy mióta csak kijöttünk Ázsiából, mindig Európa másik nemezisével, a némettel szűrtük össze a levet.

Bűneink lajstromát Edvard Beneš «*Détruisez l'Autriche-Hongrie!*» című igen hatásos háborús pamfletje állította össze rólunk: míg a cseheket a németek irtották, mi a szlovákokat és a Kárpát-medence több más népét pusztítottuk. Csoda, hogy a német és magyar elnyomás alatt ezek a népek teljesen el nem tűntek a föld színéről. A magyarok erre irányuló kísérlete csak azért nem sikerült, mert túlságosan megőrizték keleti népi jellegüket; se fizikai, se erkölcsi erejük nem volt, hogy asszimilációs politikájukkal eltüntessék az elnyomott népek magasabb civilizációját. A germán, osztrák és magyar «brutalitás» tulajdonképpen egy töről fakad. A magyarok a németek «leghűségesebb és leghagyományosabb szövetségesei». A magyarok a németek «szellemi rokonai». A magyarok oszlopos tagjai a «közép-európai elnyomók bandájának». A magyarok felelősek a világháború kitöréséért. A Habsburg Monarchia végzetes balkáni politikája elsősorban a magyarok politikája volt. A magyarok további bűne, hogy elvágták a csehszlovákokat a délszlávoktól. Ezt úgy kell jóvátenni, hogy Csehszlovákia korridort kap Nyugat-Magyarországon keresztül Jugoszláviához; ez egyben örökre elvágná a magyarokat német cinkosaiktól. Magyarországot aztán fel kell osztani, mert így kívánja nemcsak a szlávok és egész Európa, hanem az egész emberiség érdeke is... Magyarország területi felosztása ebben a légkörben ment végbe a nyugati demokráciák elnöksége alatt a párizsi békekonferencián.

A közép-európai nemzeti államok kialakulása és a bennünket máig is gyötrő magyar nemzetiségi kérdés keletkezése hosszú történet. De a hosszú történetben a Trianon-i békeszerződéssel szentesített területi rendezés a döntő esemény. Ekkor lett Európa «nem kész» része a Versailles-i nacionalista Európa «kész» részévé; ekkor rendezték újjá a Duna-tájat a nyugati nemzetállamok mintájára, ami máig is fennáll — s ami, magyar tolvaj-

nyelven szólva, bennünket « kikészített ». Szerencsétlenségünkre, ennél a történelmi újjárendezésnél mi a tehetetlen vesztes helyzetébe kerültünk, s ott rekedtünk azóta is.

A nyugati demokráciák, Hitler nyomásának engedve, a harmincas években ugyan elismerték, hogy a párizsi békeszerződések területi rendezése Közép-Európában nem felel meg egészen a Wilson-i nemzeti önrendelkezési elvek követelményének. De miután a második világháború ennek a beismerésnek a nyomán tört ki, a háború végérvényesen kompromitálta a nyugati beismerést és visszaállította a párizsi területi rendezés megrendült hitelét. Ez a fordulat ugyan nem felelt meg a logika törvényeinek, de megfelelt a háború utáni hangulatnak, amely mind az igazságtalan országhatárok, mind a kisebbségi elnyomás firtatását a fasizmus káros maradványaként könyvelte el.

Az etnikailag csonka Magyarországot, a magyarokat ellenséges gyűrűvel pórázon tartó Trianon-i rendszert ma a Szovjetunió tartja fenn, de nem a szovjet találta ki. Sőt mi több, az első világháború után a szovjet volt az egész párizsi békével teremtett európai helyzet egyik első és legélesebb bírálója. A nyugati demokráciák párizsi békéje elsősorban Németország és Magyarország meggyengítését célozta. De a Versailles-i rendszert Moszkva mindig szovjet-ellenes, burzsoá-imperialista műveletnek bélyegezte — s a burzsoá imperializmus bűnének tudta be a Trianon-i területi rendezésnek a magyarokat sújtó igazságtalanságait is.

A Trianon-i békéről annak idején alkotott kommunista véleményt mostanában nem illik emlegetni. Nyilván zavarná a szovjet vezetők érzékenységét, ha például valaki felhozná, hogy magyarok szép számmal ma azért találhatók a Szovjetunió egyik tagállamában — az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpáton-túli oblasztjának nevezett területén — mert a messzi Párizsban, több mint fél évszázaddal ezelőtt, a kapitalista imperialisták a Kárpát-medencének ebben az eldugott zugában a magyar etnikum rovására úgy vonták meg a burzsoá-imperialista Csehszlovákia határát, hogy magyarokat kényszerítettek az annak idején Kárpátaljának nevezett, s a második világ-

háború után Szovjetunióhoz csatolt tartományba. Persze tudnunk illene, hogy a második világháború óta a szovjet akaratából kommunista lett Kelet-Európában az országhatárok elvesztették régi burzsoá-nacionalista jelentőségüket. S az osztályharc marxista elveinek és érdekeinek elsőbbsége ellen vét, aki ma szóba hozza a Komintern 1924-ben tartott ötödik kongresszusának Közép-Európa és a Balkán nemzetiségi problémáira vonatkozó határozatát. Mégsem állhatjuk meg, hogy ne idézzünk két pontot ebből a történelmi okmányból. Rövidségében és pontosságában nincs párja; velősen foglalja össze a Duna-táji béke hibáit és világosan jelöli meg orvoslásukat is, a nemzeti egyenlőség elve, az igazságos béke szempontjából.

A Komintern angol nyelvű közlönye fekszik előttünk, ebből idézünk. De odahaza minden bizonnyal könnyen megtalálható a hiteles magyar fordítás is. A « Magyar kérdés » címet viselő 8-ik, és az erdélyi meg a dobrudzsai kérdést közösen tárgyaló 9-ik szakasz foglalkozik velünk. A kongresszus — úgymond — lényegesnek tartja, hogy fokozzák a kommunista tevékenységet a magyar lakosság körében azokon a területeken, amelyeket Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia annektált, s hogy az eme országok kommunista pártjai kibocsássák a jelszót, miszerint « az ott élő magyaroknak joguk van az önrendelkezésre, beleértve még az elszakadás jogát is azoktól az országoktól, amelyek őket bekebelezték ». A kongresszus továbbá jóváhagyta a Romániai Kommunista Párt által felkarolt jelszót, miszerint « Erdély elválasztandó Romániától » és « független területté alakítandó ».

Ezt a területi revizionista programot a Duna-táji magyar kisebbségek érthető tetszéssel fogadták. Jórészt ennek köszönhető, hogy az utódállamok kommunista pártjaihoz annak idején magyarok oly aránytalanul nagy számban csatlakoztak, olyannyira, hogy a Romániai Kommunista Pártot köztudomásúan magyarok uralták. Érdekes kérdés, hogy szovjet biztatásra miként váltak a kelet-európai kommunista pártok az egykor burzsoá-kapitalista-imperialistának csúfolt Duna-táji nacionalista rend támogatóivá és, a második világháború óta, őreivé.

A « bűnös magyar » elvet követő történelemszemlélet persze avval érvelhet, hogy a Horthy-rezsim bűnéből mi magunk vagyunk felelősek azért, ami velünk történt. Nem kétséges, hogy a Horthy-rezsim nemzetünk sírásója volt. De ez csak egyik részlete az egész történelmi képnek.

Már magának a Horthy-rezsimnek a megszületése sem írható egészen a mi számlánkra. Az októberi forradalommal 1918-ban tekintélyes demokrata gárda került a nemzet élére. Készen voltunk a huszadik századi haladó társadalmi eszmék jegyében az ország modernizálására, és arra, hogy népünk egy új Duna-táji béke rendszerbe a nemzeti egyenlőség elve alapján lépjen be. A Károlyi-rezsimet főleg az antant hatalmak buktatták meg, midőn nacionalista elvakultsággal megszegették a Wilson-i nemzeti önrendelkezési elvet. Jászi joggal állíthatta a forradalom és az ellenforradalom történetéről írott könyvében: ha a demokratikus és pacifista Károlyi-rendszer az antant hatalmaktól tizedannyi jóakaratot, támogatást kap, mint amennyit az ellenforradalmi Horthy-rendszer kapott, akkor az októbrista demokrácia katasztrófája elkerülhető lett volna.

A nyugati demokráciák az első világháború után úgy találták, hogy az európai béke a német-csatlós Magyarország megbüntetését kívánja. Ehhez a «béke filozófiához» csatlakozott a második világháború után a Szovjetunió is. Ezt a békét mind a két világháború után a nemzeti gyűlölködés mérgét szító háborús hisztéria szülte. Racionális érvekkel nem támasztható alá, miért szolgálná a magyar etnikum feldarabolása az európai békét. Csakis a pragmatizmus cinizmusa, vagy a *divide et impera* uralmi vágya láthatta a béke szempontjából féltucat versenytársunknak a mi rovásunkra történő megjutalmazását előnyösebb megoldásnak, mint az egyenlő nemzeti jogok elismerésén nyugvó rend megteremtését a Kárpát-medencében. Központi földrajzi fekvésünk — ami békés viszonyok között előnyünkre válhatna — így vált szerencsétlenségünké a Kárpát-medencében. A békét diktáló hatalmak — mind a nyugatiak, mind a szovjet kommunista — prédának dobtak oda minket nacionalista szomszédaink mohó területi étvágya kielégítésére. A világháborúkat követő békekonferenciákon persze a feudális vétkek és a

fasiszta bűnlista is megkönnyítették, hogy ellenfeleink lábbal tiporják elemi nemzeti és emberi jogainkat. De csak igen elfogult bírák ítélete található egyedül bennünket bűnösnek, s minden szomszédunkat ártatlannak a Duna-táji történelem mérlegén, bármilyen történelem-szemlélet töltse is meg a mérleg serpenyőjét. Nem szólva arról, milyen kétes célt szolgál az olyan béke, amelyet a bosszú büntető vágya sugall.

Ám amíg a Duna-táji béke a nemzeti államok rendszerén épül, aligha számíthatunk a magyar nemzetiségi kérdés számunkra megnyugtató megoldására. Hasonlóképp gondolkodtak egykor a nem-magyar nemzetiségek a maguk problémáiról az első világháború előtt, amikor a magyar nemzeti állam politikája uralta a vegyes nemzetiségű Kárpát-medencét. És annak idején, a dunai béke nyitját kutató Jászi Oszkár — sok más, korabeli, főleg szocialista gondolkodóval együtt — a növekvő internacionalizmus demokratikus szellemétől remélte a megváltást a reakciónak bélyegzett nacionalizmus átka alól. Ezek az akkori haladó gondolkodók, akár csak utódaik, túlbecsülték az internacionalizmus erejét és alábecsülték a nacionalizmus szívósságát.

Például szolgálhat, hogy Jászi Oszkár a tanulmányunk elején idézett könyvében « világtörténelmi törvényszerűségnek » véli az internacionalizmus hódítását a nacionalizmus fölött. Könyve utolsó fejezetében « egyre nagyobb államtestek » kialakulását jósolja. Európa egysége, az « agyon sanyargatott középkori emberiség misztikus álma, a szent római birodalom », úgymond, modern formában az « Egyesült Európai Államokban » fog megvalósulni. Hosszabb távon Jászi jóslata helyesnek bizonyulhat, de a huszadik század csak a kezdet kezdetét látszik megvalósítani. Viszont figyelemre méltó, hogy akárcsak az európai közös piac « atyjának » nevezett Jean Monnet, Jászi is a « közös gazdasági szolidaritás » erejében hitt: « A teljes gazdasági demokrácia felé közeledésnek minden lépése csökkenti a nemzetiségi harc élességét... A nemzetiségi kultúrminimum kivívása után az egyetemes gazdasági és szociális érdekek szava egyre parancsolóbb lesz. » De a liberális szabadkereskedelem nemzeti határokat le-

bontó hatalmán kívül Jászi a szocializmus számára is különleges szerepet jelölt ki az internacionalizmus felé vezető úton. A francia forradalom óta, úgymond, a modern társadalom építője a polgárság volt. De: « Ma a szociálizmus viszi tovább ezt a munkát, mikor a gazdasági szervezetből ki akarja küszöbölni az erőszaknak, az önkénynek, a kizsákmányolásnak minden elemét. » A szervezett munkásság « a munka és a béke internacionalizmusa alapján szerves gazdasági, majd politikai egységbe fogja hozni mindazokat az államokat, melyek ugyanazon kultúra tagjai. ».

A magyarok ma szocialistának nevezett világban élnek. De ez nem az a szocializmus, amiről Jászi könyve szól. A szocializmus, amit a Szovjetunió tűr meg kelet-európai hatalmi övezetében, legföljebb csak félig hasonlítható az európai szocializmushoz — az a fele, amely kiküszöbölte a régi feudális és kapitalista kizsákmányolást és megteremtette a nyugati értelemben vett jóléti állam intézményeit. A másik fele viszont a szovjet abszolutizmust tükrözi; az pedig, akárhogy magyarázzuk, abszolutizmus marad. A szovjet szocializmust bizony egész világ választja el a 20. századi európai szocializmustól és demokráciától.

Az orosz társadalom a 20. század kezdetén már közel volt, hogy integrálódjék a modern európai civilizációba. Maguk az orosz szocialisták voltak lendítő kerekei ennek a fejlődésnek. Az októberi orosz forradalom tragédiája, hogy ezt a folyamatot megszakította. A demokratikus szocialisták és liberális demokraták fölött aratott győzelemmel Lenin bolsevikjei Európa-ellenes vágányra vitték az orosz forradalmat. A polgárháború utáni konszolidációban még némi remény volt rá, hogy a bolsevik Oroszország megtalálja az európai civilizációhoz visszavezető utat. Sztálin győzelmével ezek a remények szertefoszlottak. A Sztálin-formálta szovjet társadalom ellenpólusa lett mindannak, ami a szabad szellemű modern európai civilizáció lényege. Sztálin terrorja alatt a Szovjetunió a modern zsarnokság félelmetes rendszerét hívta életre. Ebben a rendszerben csak a demokratikus szocialista terminológia maradt meg a közös európai múltból. Ennek cégére

alatt azonban a demokráciával homlokegyenest ellentétes zsarnokság építette ki szabadságtipró rendszerét. Ez volt az a szocializmus, amivel mi 1945 után megismerkedtünk, miután a náci-német zsarnokság fölött aratott szövetséges győzelem bennünket a szovjet hatalom körzetébe juttatott.

Sorsunkban sok más európai nép osztozott. De nemzeti szempontból a magyarok helyzete a szovjet hatalmi övezetben lényegesen különbözik a többi kelet-európai nép helyzetétől. Az orosz nagyhatalmi uralmon kívül, népünk több mint egynegyede számára a fasizmus alól való felszabadulás még az idegen nemzeti uralom alá rendelt kisebbségi lét keservével is járt. S helyzetünket súlyosbítja, hogy az erőszakos szovjet beavatkozással alakított kormány a szomszéd országokba kényszerült magyarokat nem is tekinti többé az egységes nemzet idegen uralom alá szakadt részének. A proletár internacionalizmusra való együgyű hivatkozással a magyar kommunista rezsim a környező kommunista országokat testvérének tartja — és szemet huny e testvéri országok nacionalizmusa fölött, ami különféle módon és mértékben, de elnyomja a magyar kisebbségeket. Úgy látszik, mintha a magyar kommunista rezsim tabunak tekintené a magyar kisebbségek iránti nemzeti gondoskodást, mintha az ilyesmi egyrészt illetlen beavatkozás lenne a testvéri szuverén országok belügyeibe, másrészt a bűnös fasiszta múlt békebontó sovinszta revizionista szellemét élesztené fel.

Így hát az orosz hódoltságot és népünk ötfelé osztottságát nekünk szóba hozni sem illik. Él kellene hinnünk, hogy mi magyarok, úgy ahogy vagyunk, mindörökké felszabadított nemzet vagyunk — saját államunkban, ahol többségünk él, s ahol a nálunk állomásozó Vörös Hadsereg « oltalmaz » bennünket — és szomszédaink államában, ahol kisebbségeink élnek, s ahol a román, csehszlovák, jugoszláv és ukrán « közös haza » oltalmazza a magyarokat. Ráadásul még azt is el kellene hinnünk, hogy ez a mostani helyzet az Ady és Jászi által vágyott Dunatáji népek századok óta várt békéjének beteljesülése. Mert az agyoncsépelte metafora szerint: a szomszédaink nemzetiségéhez tartozó aránylag maroknyi lakosság a mi

országunkban, és az ő országaikban a mi népünk milliói, most már állítólag « híd-szerepet » töltenek be közöttünk.

Nem becsüljük alá külföldi posztunkról figyelve a küzdelmes magyar lét roppant nehézségeit a Duna-tájon. Csak az aggodalom mondatja velünk: Magyarország kormányától többet várnánk, mint amit tudomásunk szerint a kommunista kormány eddig tett a magyar kisebbség sorsának megjavításáért és hosszú távú fennmaradásáért. Amit a magyar kormány felszólalása tehetne kisebbségeink érdekében, azt semmilyen más felszólalás nem helyettesítheti. Illuzórikus különösen az az elképzelés, hogy az emigráns magyarság egyedül eredményesen veheti fel a harcot a magyar kisebbségek jogaiért. Míg a magyar kormány a szavát sem hallatja, minden emigráns erőlködés csak alkalmi, elszigetelt, tiszavirág életű siker lehet. Ellenben a magyar kormány hallgatása annál különösebb, mivel gondja van rá, hogy az ENSz színe előtt következetesen felszólaljon a palesztíniai arabok nemzeti önrendelkezése érdekében és támogasson a szovjet által támogatott minden nemzeti felszabadító mozgalmat, a világ minden táján.

A mai Közép-Európában (ellentétben például Közép-Kelettel) sajnos szóba sem jöhet a nemzeti önrendelkezés — még a nemzeti többségek számára sem, nemhogy a nemzeti kisebbségekére! Aminek azonban szóba kellene jönnie, az a nemzeti kisebbségek joga a területi *önkormányzatra*, ami egyedüli biztosítéka fennmaradásuknak. S hogy erről miért ne lehetne nyíltan és konkrétan beszélni, amikor a területi autonómia a Leninről büszkén elnevezett kommunista nemzetiségi politika alaptétele, ebben a tekintetben mind a magyar kommunista kormány, mind a környező államok kommunista kormányai, a magyar nép adósai¹.

1. Lásd erre vonatkozólag még a szlovákiai dokumentumokhoz fűzött szerkesztőségi jegyzetet (154-155. o.).

A nyugati demokráciák országaiban élő magyarok erkölcsi és szellemi kötelessége, hogy amennyire csak tehetik, következetesen és tárgyilagosan tájékoztassák a világ közvéleményét a magyar kisebbségekről. De közvetlen segítő akcióra a kisebbségeink érdekében csak a magyar kormány lehet alkalmas. Csak a magyar kormány segítségével remélhetünk valóságos eredményeket, ha nacionalizmustól duzzadó szomszédainknál eredményekre egyáltalán számíthatunk. S csak a magyar kormány hangját fogja a világ igazán meghallani, ha a világ közvéleményének mozgósítása válik szükségessé, mint ahogy az véleményünk szerint máris, sőt régóta esedékes.

A magyar nemzeti kisebbségek jövője sok mindentől függ, de nem utolsó sorban attól, hogy népünk iránti felelőssége tudatában a magyar kormány vállalja-e a szomszéd országokban az elnemzetlenítés veszélyében forgó magyarok jogainak védelmét.

Hol hibáztuk el?

(A dunavölgyi népek nemzeti egyenjogúságáról)

Az alant következő írás Budapestről jutott el hozzánk. Szerzője, Mester Miklós dr., történész, jogász, az erdélyi kérdés kiváló szakértője, maga is székely eredetű. A Horthy-korszak utolsó éveiben országgyűlési képviselő, kultuszállamtitkár, kormánybiztos volt, s mint ilyen náci- és nyilasellenes magatartásával tűnt ki. Kimagasló szerepet játszott a budapesti zsidóság megmentésére irányuló 1944 júniusi akcióban. Az *autonóm Erdély* című, 1936-ban megjelent könyve azon kevés magyar és román írásmű közé tartozott, amely előítéletek és nemzeti elfogultság nélkül vette vizsgálat alá az Erdélyben élő nemzetek együttélésének történetét és kilátásait.

Az itt közölt szöveg részlet egy hosszabb olvasói levélből, amelyet Mester Miklós dr. egy jeles magyar történészhez intézett reflexióként annak egy 1849-es tárgyú cikkére. A budapesti hetilap, amelyben a szóbanforgó cikk megjelent, Mester hozzájárulásának nem adott helyet. A Magyar Füzetek, úgyszólván mint a szabad magyar gondolkodás archívuma, örömmel nyitja meg hasábjait az egykori államférfi fejtegetései előtt, amelyek egy tárgyilagos nemzeti önvizsgálathoz nyújtanak szempontokat. A kiindulópontul szolgáló cikkekre való utalásokat elhagytuk. A kihagyásokat szögletes zárójel [...] jelzi.

][...[1848/49-ben, történelmünk egyik nagy fordulópontján a magyar reformnemzedék vezetői lettek a hatalom

birtokosai egész Magyarországon, tehát Erdélyben is, Pest központtal. Nyugodtan mondhatjuk, a magyar reformnemzedék vezetői, élükön Kossuth Lajossal és a híres márciusi fiatalokkal [...] egyáltalán nem voltak felkészülve a nemzetiségi kérdés kielégítő megoldására. A magyar reformmozgalom már 1848/49 előtt súlyos hibát követett el a nemzetiségi kérdés legkényesebb pontján, az anyanyelv használata terén. Aki magyar részről erről beszélt, írt, annak csak az erőszakos magyarosításából állt a programja. « Kiterjeszteni a magyar nyelv használatát a nemzetiségekre, iskolai, egyházi, közigazgatási téren egyaránt » — hangzott el a jelszó mindenütt. Míg a nagy magyar költő, a nemzeti újjászületés mozgalom, a magyar nemzeti reformmozgalom talán egyik legnagyobb szellemi atyja, Vörösmarty Mihály így dalolt: « Minden ember legyen ember és magyar ». A magyarral párhuzamosan nemzeti öntudatra ébredő nemzetiségek legműveltebb vezetői megriadtak a veszélytől. Sok tiltakozás hangzott el a nemzetiségek vezetői részéről, nyilvánosan a sajtóban, memorandumokban, előszóban, de a magyarságra való hatás nélkül. A magyar vezetők a nemzetiségek anyanyelvét nem ismerték, magyar részről egyedül a nagy magyar államférfi Széchenyi István emelt szót az ártalmas, felelőtlen, erőszakos magyarosítási propaganda ellen 1842-ben, híres akadémiai beszédében. Ő sem ért el semmi eredményt, sőt ezáltal sokat veszített népszerűségéből a tévútra vezetett magyar közvélemény előtt. Sajnálatosnak tartjuk, hogy Széchenyi nem kísérelte meg a tiltakozáson kívül, hogy a nemzetiségi kérdés megoldására konkrét, részletesebb politikai programot állítson össze.

Az 1848-ban hatalomra került magyar alkotmányos függetlenségi kormány már feszült helyzetben kezdte meg működését. A konfliktus még azonnal nem tört ki, de izzott a parázs a hamu alatt. A kormánynak egyáltalán nem volt nemzetiségi programja. Azt semmi esetre sem lehet nemzetiségi programnak nevezni, amiben a kormány bizakodott. A kormány és annak szellemi vezére, Kossuth Lajos azt hitte, hogy ha az alkotmányban biztosítják az egyéni szabadságot, a jogegyenlőséget, a jobbágyfelszabadítást, a vallásszabadságot, ezzel megoldották a nemzeti-

ségi kérdést. Tudjuk, 1848-ban a hatalom új magyar birtokosai kivívták a független magyar állam létrehozását. Perszonáluniót hoztak létre az Erdéllyel egyesített független Magyarország és az osztrák korona-tartományokban uralkodó osztrák ház között. Magyarországhoz csatolták Erdélyt, ahol a lakosság több mint 50 százaléka román és körülbelül 8-10 százaléka szász, illetve német volt. A románok és szászok komoly, határozott feltételekhez kötötték Erdély unióját Magyarországgal, de azt a magyar kormányzat nem vette figyelembe. Teljes reálpolitikai tájékozatlanságra vall az 1848. évi márciusi magyar fiatalok magatartása is a nemzetiségi kérdésben. Politikai programjukba 12. pontként bevették Erdély unióját Magyarországgal, feltétel nélkül. Nem tartották szükségesnek a románok és a szászok, tehát a nép többsége, nagyon határozott politikai követelését figyelembevenni ezzel kapcsolatban. Nem ismerték alaposan a román és szász programot. A lelkes forradalmár márciusi fiatalok 12 pontjának megfogalmazója, az igazság bajnoka, Vasvári Pál, nem teszi azt mint programszerkesztő, amit tett, ha tájékozott lett volna. [...]

Az új magyar kormányzat 1848-49-ben két döntő körülményt hagyott figyelmen kívül a nemzetiségi kérdésben: 1) az egész Magyarország lakossága többségében nem magyar; 2) a nem magyar nemzetiségeknek, a románoknak, szerbeknek, szlovákoknak, nem is szólva a horvátokról, öntudatos, nemzeti hivatástudattól vezérelt értelmisége van, amely határozott politikai programot állított össze és amely a saját népével, a széles néprétegekkel lelki és politikai kapcsolatot teremtett. [...] A magyar kormány számára, és elsősorban Kossuth számára, a nemzetiségek politikai programja lényegében elfogadhatatlan volt. Ami pedig a háborús állapotot illeti, kérdelem: miért nem tárgyalta Kossuth Lajos előbb személyesen a nemzetiségek radikális vezetőivel? Az államférfi elébe szokott menni a veszedelemnek és nem belerohan abba.

Tudomásom szerint a háborúskodás megkezdése előtt Kossuth tárgyalta az újvidéki szerbek küldötteivel. A szerb küldöttség nemzeti egyenjogúságot követelt a szerbek számára. Ő a kardjára csapott és méltatlankodva kijelentette,

hogy ebben az esetben a kardé lesz a döntő szó. Sajnos Kossuthnak szakember sem állt rendelkezésére a nemzetiségi kérdésben. Nem is volt ilyen magyar szakember, a pénzügyek terén átvett Kossuth minisztériumába a régi rendszerből egy kiváló pénzügyi és gazdasági szakembert, Duschek Ferencet, akire hallgatott és ért is el ezen a téren mindenki által elismert szép eredményt. A nemzetiségi politikában Kossuth teljesen magára volt utalva, egyedül kellett cselekednie.

Mi volt a nemzetiségek radikális politikai programjának a lényege, a fő követelése, az a követelés, amelyben egyezett egymással minden nemzetiségi program, holott a programokat a nemzetiségek egymástól teljesen függetlenül fogalmazták meg? A fő román, szerb, szlovák követelés a nemzetiségi egyenjogúság alkotmányos biztosítása volt. Vagyis a nemzetiségek azt követelték, hogy a magyarokkal teljesen egyenrangú nemzet legyenek. Nem az a nacionalista, aki ezt követeli, hanem az, aki ezt megtagadja. A szabadság joga nem teljes, hanem csonka egy nép számára akkor, ha tagjai csak az egyéni szabadságot élvezik, a nemzeti szabadságot nem. Ha így fogjuk fel a kérdést, akkor szó sincs arról, hogy a nemzetiségek vezetői, köztük a románok vezetői, a nacionalizmusnak alárendelték a szabadságharcot: ellenkezően, a közös szabadság *védelmézői* voltak.

Kossuth szerint, s 1848-49-ben kizárólag ő intézte a magyar nemzetiségi politikát, a nemzetiségek egyenjogúsága és nemzeti szabadsága teljesen elfogadhatatlan volt. Élete végéig nem tudott megbarátkozni ezzel a gondolattal. Az ő felfogása szerint Magyarországon csak egy egységes politikai nemzet van, az egységes politikai magyar nemzet és abba beletartozik minden magyar állampolgár. Kossuth a magyar történelmi állam megteremtését tartotta legfőbb politikai célnak, ezt viszont csak így tudta elképzelni. Kossuth számára a magyarok és a nemzetiségek nemzeti egyenlősége, ill. egyenjogúsága alapján az állam egységének a megteremtése elképzelhetetlen volt. Kossuth mai szóval élve nem népben, népi nemzetben, hanem a magyar történelmi államban gondolkozott. Határozott bizonyítékok vannak erre. Gyűlölte a Habsburg birodalmat

és nem vette észre, hogy ő is tulajdonképpen egy magyar birodalmi gondolatot képvisel. Miként ő a Habsburg birodalmi gondolatot nem tudta elfogadni, ugyanúgy a nemzetiségek radikális öntudatos vezetői sem fogadták el a Kossuth-féle magyar birodalmi gondolatot. *Az alternatíva a nemzetiségi-nemzeti egyenjogúság elvén nyugvó szövetséges állam megvalósítása lett volna*, de ezzel a tervvel meg kellett volna előzni a Habsburgok ilyen irányú ígéretét és kísérletét a nemzetiségek megnyerésére. Ez sajnos nem történt meg.

A nemzetiségi-nemzeti egyenjogúság gondolatával egyetlen magyar liberális politikus, még a legnemesebbek, így Kossuthon kívül Deák Ferenc, Eötvös József, Kemény Zsigmond, sőt Mocsári Lajos sem tudott egyetérteni, talán Teleki László közeledett e felé. Tehát Teleki Lászlót kivéve, aki Párizsból látta a dolgokat, elmondhatjuk, hogy valamennyi liberális nagy magyar politikus az egyenjogúság helyett csak engedményeket tartott lehetőnek juttatni a nemzetiségek számára. Az engedmények nem voltak lebecsülendők, Kossuth részéről sem, már 1849-ben, azokat itt nem lehet részletezni egy levél keretében. Azt is meg kell mondani, hogy a jelentős nemzetiségi engedmények megadását a klasszikus magyar liberális politikusok, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Mocsári Lajos, komolyan is vették. Csak később, a szürke utódok, az epigonok, a Tiszák, Trefort Ágoston, Bánffy Dezső, Apponyi Albert, Kossuth Ferenc, stb. nyírbálták meg. De ismétlem, *csak* engedmények útján, a nemzetiségi egyenjogúság biztosítása nélkül a nemzetiségi kérdés megnyugtatóan, véglegesen nem volt megoldható 1848 után és hozzátehetjük, ma, 1979-ben sem megoldható.

Tehát aktualitása van a kérdésnek ma is. Ahol a több-nemzetiségű államokban, tekintet nélkül a nemzetiségek létszámára, a nemzetiségi-nemzeti egyenjogúság nincs biztosítva, ott nincs és nem is lesz béke ma sem, még akkor sem, ha megpróbálják fondorlatos politikai taktikázással a belső béke látszatát kelteni kifelé. Ma is csak annak a politikusnak nem nyűg, nem veszedelem a nemzetiségi kérdés, aki valóban népben, népi nemzetben tud gondolkozni. Az a politikus, aki ezt megteszi, ellentétben a min-

denféle más kiagyalt jelszavakat hangoztatókkal, sem a népét, sem az államát, és végső soron saját magát sem fogja katasztrófába sodorni, mert esetleges politikai bukása esetén sem fog népe számára és személye számára sem az erkölcsi bukás bekövetkezni.

Ismeretes, hogy a nemzetiségek 1848-1918 között, az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnéséig, bár éltek számukra előnyös nemzetiségi engedményekkel, az egységes magyar politikai nemzet fogalmát nyíltan visszautasították. Határozottan kitartottak a nemzetiségi és nemzeti egyenjogúság, valamint az önkormányzat követelése mellett. Kossuth Lajos az emigrációban az 1860-as évek elején nyilvánosságra hozta Duna-konföderációs tervét, de azt ő inkább rábeszélésre tette, mint saját meggyőződéséből. A terv megvalósításának szükségességét ma is érvényes látnoki megállapítással indokolta meg. Kossuthnak van még ezen kívül is egy-két máig is érvényes politikai víziója, a politikai vízió azonban, bármily zseniális, egyedül nem elég. A Duna-konföderációs tervben nem szerepel a nemzetiségi-nemzeti egyenjogúság elvének a deklarálása. Kossuth úgy képzelte el, hogy Magyarország alkotmánya változatlan marad és így köt az akkori török uralom alól akkor felszabadult Romániával és Szerbiával konföderációt, fenntartva az uniót Erdéllyel. Legfeljebb annyit engedett meg, hogy Magyarország perszónálunióban legyen Erdéllyel és így vegyen részt a dunai konföderációban. A magát nagy nemzeti álmokban ringató magyar közvélemény megdöbbsent a dunai-konföderáció tervétől. A hazai nemzetiségekre pedig a terv — a nemzetiségi és nemzeti egyenjogúság elvének deklarálása híján — semmiféle hatást nem gyakorolt. De Kossuth is gyorsan igyekezett elfelejteni ezt a tettét. Nem volt olyan mély meggyőződése ebben a kérdésben, hogy a magyar közvéleménnyel szemben határozottan vállalta volna új politikai állásfoglalását, esetleg egy életen át, mint azt a maga külön nemzetiségi politikai meggyőződéséért Mocsári Lajos tette. [...]

Hadd szóljak néhány szót a nemzetiségek és a Habsburgok viszonyáról is. Miért álltak 1848-49-ben a nemzetiségek vezetői a Habsburgok mellé, velünk magyarokkal szemben? Nagyon egyszerű a felelet. A Habsburgok többet

ígérték a nemzetiségeknek, mint mi magyarok. Megcsillogtatták előttük a nemzetiségi egyenjogúság megadásának a reményét. [...]

Az általánosítás, kellő bizonyítékok nélkül, még a Habsburgok esetében is igazságtalan. Szerintem csak a Habsburgok rosszhiszemű ígéreteseiről írni egyoldalúság, mert van pozitívum is. 1860-65-ig Schmerling gyakorlatilag is bizonyította Erdélyben a románok, magyarok, szászok, németek egyenjogúságát. Ezt a rendszert a magyar úri rend szabotálta el az erdélyi magyar nép és állítom az egész magyarság nagy kárára. Schmerling emlékének tisztelettel adózom, és megdöbbenőnek tartom, hogy a magyar történetírás — legalábbis tudomásom szerint — 1944 végéig a magyarság ellenségeként tartotta számon. Schmerling legfeljebb a rövidlátó magyar úri rend politikai rendszerének volt az ellenfele, a magyar népnek nem. A Schmerling-rendszer demokratikus szempontból nézve magasabbrendű politikai rendszer volt, mint az utána következő osztrák-magyar monarchia dualisztikus politikai rendszere. De fel kell hagyni azzal az előítélettel is, hogy a nemzetiségek vezetői 1848 és 49-ben a Habsburg reakció szekértolói voltak. Ők a Habsburgokkal szövetkeztek, de nem voltak eszközök a kezükben. Kérdem, Thököli Imre, amikor szabadságharcában a zsarnok török szultán segítségét próbálta igénybevenni, eszközzé vált? II. Rákóczi Ferenc, aki hasonló helyzetben az abszolutista egyeduralkodó XIV. Lajos francia király, Kossuth Lajos, aki az emigrációban III. Napoleon francia császár, vagy Lenin, aki az emigrációjában a császári német vezérkar segítségét vette igénybe, eszköz volt? [...] Deák Ferenc is tárgyalt a Habsburgokkal és 1867-ben létrehozta az Osztrák-Magyar Monarchiát, a dualista politikai rendszert, de az ő emléke, mint tiszta, feddhetetlen államférfiúé marad fenn az utókorra. Csak műveletlen semmiházi firkászok írhatnak ma olyat, sajnos következmények nélkül, hogy mit keres Deák Ferenc szobra a Magyar Nemzeti Galériában.

A nemzetiségi kérdés az első világháború idején öltött általános nemzetközi, világpolitikai jelentőséget. 1918 január 8-án az első világháborút eldöntő Amerikai Egye-

sült Államok elnöke Thomas-Woodrow Wilson meghirdette béketervét. Ez a program az egész világon wilsoni pontok, Wilson 14 pontja néven ismeretes. A 10. pont így hangzik: *Szabadságot Ausztria-Magyarország népeinek az autonóm, vagyis önálló fejlődéshez.* Hansúlyoznom kell, hogy ez nem azonos Ausztria-Magyarország felosztásával. 1920-ban, a párizs-környéki békeszerződésekkel Ausztria-Magyarországot mégis felosztották. Ezt megelőzően Jászi Oszkár, magyar nemzetiségi miniszter 1918-ban Aradon autonómiára tett ajánlatot a románoknak, mint Magyarország legnagyobb számú nemzetiségének. Maniu Gyula román vezető ezt az ajánlatot visszautasította és kijelentette, hogy az erdélyi-kelet-magyarországi románság egyesül a román királysággal. Mindezt szerintem lényegében nem is lehet kifogásolni. Valóban történelmi folyamatról, a demokrácia, a többségi elv következményéről van szó. A fő hiba az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia romjain megalakult új államok, köztük Románia, azt a wilsoni elvet, amely alapján tulajdonképpen saját maguk létrejöttek, *teljesen megtagadták.* Az utódállamok nem adták meg a határaikon belül maradt nemzetiségeknek, így elsősorban a magyaroknak, a nemzetiségi-nemzeti egyenjogúságot, az önkormányzat jogát. Tehát Julius Maniu-t mint vezető román politikust nem azért kell hibáztatni, hogy 1918-ban Aradon a román királysággal való egyesülés mellett foglalt állást, hanem azért, mert később, Nagy-Romániában feladta a wilsoni elvet és ezzel az önkormányzati gondolatot nyugvó saját, eredetileg demokratikus programját is. Hozzátennem azonban, hogy az utódállamok közt Csehszlovákiát nem lehet egészen elítélni a demokrácia szempontjából. Ez az állam a két világháború közt törekedett a demokrácia megvalósítására. Nála csak az volt eleve a hiba, hogy kezdetben, megalakulásakor 1920-ban, túl sokat markolt. Wilson később beismerte, nem tudta, hogy oly sok népet, főként németet (Szudéta-föld) kebeleznek be Csehszlovákiába. Masarykra célozva kijelentette, hogy őt megtévesztette. De mint magyar, nem akarok elfogult lenni saját ügyünkben sem. A nemzetiségi kérdés kezelését tekintetében a Horthy Magyarország sem volt külön 1919-1944 közt Romániánál és Jugoszláviánál. Nemzeti-

ségi politikája szervesen beilleszkedett a Horthy korszak általános, silány jellegű, frázisos nemzeti politikájába. Szó sem volt nemzetiségi-nemzeti egyenjogúságról, önkormányzatról; az önként adott nemzetiségi engedmények szégyenteljesen jelentéktelenek voltak. Az nem lehet meglepetés, hogy csekély számú nemzetiség élt a Horthy Magyarországon és ezért nem kellett intézkedni. Kb. 8-10 százalékot tett ki a nemzetiségek aránya 1938-ig, azután 1944 végéig ennél jóval többet. Meg kell említenem a kényes kérdést, a magyarországi német-sváb kérdést. Itt is az a helyzet, hogy a Horthy rendszer 1938-ig a németeknek is alig adott valami kis nemzetiségi engedményt. Azután a hitlerizmus nyomására változás következett be, de akkor sem a komoly nemzetiségi politika irányában, hanem egészen szélsőséges irányban. Megengedte pl. a Horthy Magyarország, hogy a második világháborúban a náci német hadseregbe magyarországi németeket sorozzanak be. A rác-kevei járás német-sváb lakosai a háború alatt memorandumokban tiltakoztak ez ellen. Schwarz Gáspár tekintélyes szigetbecsei kispap és társai készítettek el a memorandumot. Én, mint képviselőjük, a rác-kevei járás képviselője vezettem a küldöttséget a Honvédelmi Minisztériumba Bartha Károly miniszterhez. Az igazság kedvéért azt is meg kell mondani, hogy Románia és Szlovákia is megengedték a náci német hadseregbe való sorozást, éspedig előbb, mint Magyarország. Tehát ebben Horthy Magyarországa megegyezett az utódállamokkal, abban is, hogy itt is, ott is a két világháború közt megtagadták a nemzetiségi-nemzeti egyenjogúsági elvet az együttélő népeiségtől és egymással versengve gúnyosan beszéltek és írtak a becsületes Wilsonról, 14 pontjáról és mindenek előtt a nemzetiségi önkormányzat elvéről. Nagy-Románia lakosságából az 1920-as években a nemzetiségek kb. 20 százalékot tettek ki, sajnos akkor mintegy 200 000 magyar kényszerült elhagyni Nagy-Romániát. Köztudomású, hogy 1867 után, amikor a nemzetiségek által gyűlölt Osztrák-Magyar Monarchia dualisztikus politikai rendszere megalakult, ilyen katasztrófa egyetlen egy nemzetiséggel sem fordult elő. Sajnos, az 1920-as években nemcsak Nagy-Romániából, hanem Csehszlovákiából is, Jugoszláviából

is nagy tömegben kényszerültek kivándorolni a magyarok. Ismeretes, hogy előzőleg, 1918 december elején az erdély-keletmagyarországi románok nagygyűlést, nemzetgyűlést hívtak össze Gyulafehérvárra. Ünnepelesen kinyilvánították akarataikat, hogy egyesülnek a Román Királysággal. Ugyanakkor ünnepelesen határozatba foglalták azt is, hogy nemzeti önkormányzatot kell adni minden együttélő nép számára Erdély és Kelet-Magyarország területén. A több mint kétszeresére megnagyobbodott Romániának 1919 december 9-én nemzetközi szerződést kellett aláírnia Párizsban a nemzetiségek, új szóval a kisebbségek jogainak biztosításáról az Egyesült és Társult Hatalmakkal. Románia kényszerből írta alá ezt a nemzetközi szerződést. Így a szerződés papiros maradt, csakúgy, mint a gyulafehérvári határozatoknak a nemzetiségi önkormányzatra vonatkozó része [...]

A román nacionalisták és sovinszták mindjárt 1919-20-ban megmutatták, hogy a nemzetközi kötelezettségeknek és a gyulafehérvári határozatoknak a nemzetiségi, a nemzeti önkormányzatra vonatkozó részét lábbal tiporják. Nagy-Románia győzelmi mámorában ez volt a jelszó: nem adni semmit, de lehetőleg mindent megvonni a nemzetiségektől. Aki nem ezt teszi, azt hazaárulónak bélyegzik a román sovinszták.[...]

Összehasonlításként visszapillantva az Osztrák-Magyar Monarchia kezdetére, megemlíthetjük, hogy Deák Ferenc, Eötvös József, Kemény Zsigmond, stb. pontosan 1868-ban nemzetiségi törvényt hoztak a nemzetiségi anyanyelv és a nemzetiségi kultúra védelmére. A két román egyháznak, a görög-keleti és a görög-katolikus egyházaknak mint román nemzeti egyházaknak teljes önkormányzatot biztosított az 1868. évi 9. és 39. törvénycikk. Ilyen autonómiája még az akkori román görög-keleti egyháznak sem volt. A két román egyház autonómiája, mivel azokban a laikusoké volt a döntő szó, sok tekintetben pótolta a román nemzeti autonómiát a dualizmus korszakában. Ennek a román egyházi autonómiának a nagyvonalú megteremtője Eötvös József volt. Ha egyszer az igazi demokratáknak, a humanistáknak döntő szavuk lesz Románia kormányzatában, nincs semmi kétségem az iránt, hogy szobrot állíttanak

Eötvös Józsefnek. Mit tettek a román sovinszták-nacionalisták ezzel szemben Nagy-Románia megalakulása, 1920 után? Intézkedéseket hoztak a nemzetiségi anyanyelvi jog valamint a nemzetiségi egyházi önkormányzat megszorítására és vaskézrel valósították meg a közigazgatási centralizációt Romániában.

Nemzetiségi politikájuk kíméletlen eszközévé tették a nyílt állami gazdasági elnyomást. [...] elnyomást az Osztrák-Magyar Monarchiában nem létezett, mert az állam a gazdasági liberalizmus elvét tiszteletben tartotta és nem avatkozott be a nemzetiségek gazdasági életébe. Az Osztrák-Magyar Monarchia korszakában Magyarországon felvirágzott a román nemzetiség gazdasági élete. Ezt sok adat bizonyítja. A magyarországi román parasztság életszínvonala magasabb volt, mint a román királyság parasztságáé. Viszont Nagy-Románia kezdetén, mindjárt 1920 után, a magyar kisebbség máról holnapra elszegényedett. Nem arról van szó, hogy a magyar földbirtokosoktól elvették a földet, és pedig nagyobb arányban, mint a román földbirtokosoktól, bár ez is igazságtalan, hanem arról, hogy a magyar kisembereket, földműveseket, kisiparosokat, munkásokat is elnyomták gazdaságilag. Annyira elfajult a helyzet, hogy még munkásokat is a vállalatoknál nemzetiségi arányszám szerint kellett alkalmazni, súlyos büntetés terhe mellett. Agrár-proletár magyar földigénylők a földreform során, bár volt rá lehetőség, a lakhelyükön nem kaptak földet. Hanem ehelyett messze tájról románokat telepítettek oda, akik ott gyökértelenségük miatt boldogulni nem tudtak. A bécsi Bach vezette politikai rendszer 1853-ban hajtotta végre gyakorlatilag a jobbágyfelszabadítást Magyarországon és Erdélyben. Ez az abszolutista császári és katonai kormányzat humánusabban járt el, mint 67 évvel később, az 1920-as években, Nagy-Románia kormánya, mert pártatlanul, nemzetiségre való tekintet nélkül juttatta önálló földbirtokhoz a jobbágyokat. Azt is megemlítem, hogy a román kormányok 1920 után a földreform során a magyar egyházaktól, kultúrintézményektől, iskoláktól kártérítés nélkül vették el a földbirtokot. Ilyen barbár intézkedések a dualizmus korában

román egyházakkal, kultúrintézményekkel, iskolákkal szemben nem voltak. [...]

Ma, 1979-ben, a román nemzetiségi politika ugyanolyan látszólagos szűkmarkú, semmitmondó intézkedésekkel kísérletezik, mint a megelőző, nem szocialista, nem kommunista, hanem nacionalista magyar és román politikai rendszer. [...] Romániában ma egységes román szocialista politikai nemzetről beszélnek, amelybe beletartozik minden romániai állampolgár, tehát a kétmilliónyi magyar és a többi nemzetiségi is. Ez egyszerűen és világosan szólva lényegében azt jelenti a romániai nemzetiségek számára, mint amit Vörösmarty fentebb idézett szavai 137 évvel ezelőtt a magyarországi nemzetiségekre vonatkozóan [mondottak kívánatosnak]. Vagyis román képáttételben: « minden ember legyen szocialista és román ». Tehát a mai egységes szocialista nemzetfogalom kísértetiesen hasonlít a régi egységes magyar politikai nemzet, valamint a román királyság régi egységes román politikai nemzetfogalmához. Tudják-e a mai román politikai vezetők, hogy új csomagolásban régi avult árut kényszerítenek megvételre? [...]

A demokrácia [egyik] fő szabálya az, hogy az anyanyelv fenntartásának, ápolásának, megőrzésének a joga megelőzi az állami nyelv megtanulásának kötelességét. E tétel egyszerű és elég régi: *nem a nép van az államért, hanem az állam a népért*. Az egyenjogú nemzetiségi önkormányzat megvalósításának útjában nem számíthat akadállyal az a körülmény, hogy sok a vegyes nemzetiségű falu, község és város. Az önkormányzati elv alapvető követelményeit a legkisebb közigazgatási egység is figyelembe veheti [...].

Az igazi politikai tét, a béke tétje a Duna völgyében 131 év óta a következő: meg kell valósítani a nemzetiségi-nemzeti egyenjogúságot az önkormányzat alapján, az állami határokon belül, mert csak az így létrejött államok tudnak egymással szilárd szövetséget kötni és együttesen beleilleszkedni az egész világ békés nemzetközi politikai rendjébe. [...]

Levél és jelentés Szlovákiából

(A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség
Jogvédő Bizottságának újabb szövegei)

*A cseh polgárjogi mozgalom résztvevőinek
Prága*

Tisztelt Polgártársak! Barátaink!

Csehszlovákiában nehezen jutnak el az értesülések és gondolatok a keleti részekről a nyugati határig, s ezt nem csupán az ország elnyújtott alakja okozza, hanem az is, hogy nem egységesek a történelmi hagyományok. Közép-Csehországban igen kevesen tudják, hogy mi történik Délnyugat-Szlovákiában, és alig ismeri valaki Dél-Szlovákia 500 km hosszúságban húzódó területének problémáit. E terület kiterjedése csaknem 10 000 négyzetkilométer és az itt élő magyar lakosság — a második világháború hat évét kivéve — 1918 óta a Köztársasághoz tartozik. Közigazgatásilag az állam kezdettől fogva nagy szigorral csatolta ezt a vidéket az ország vérkeringésébe. De amikor a Csehszlovák Köztársaság sikeres korszakát élte, ezen a területen mégis alig látszódott nyoma a sikereknek. Amikor pedig főleg kudarcok és gazdasági bajok halmozódtak, ezek itt nyilvánultak meg leginkább. Igaz, hőskorában az osztályharc is ezen a területen tombolt a leghevesebben. Csakhogy a Köztársaság lakosságának négy százalékát — Szlovákia lakosságának 12 százalékát — kitevő magyar etnikumból felhangzó panaszkiáltásokat az elmúlt harminchárom év alatt elnyelte az elnyomó politikai rendszer labirintusa. Midőn 1963-ban a Duna kilépett medréből és előntötte Dél-Szlovákia síkjának egy részét, az árvízi mentőosztagok főleg Csehországból származó tag-

jai nagy csodálkozással döbbsentek rá, hogy olyan területre kerültek, ahol idegen nyelven beszélnek az emberek.

1968-ban, a kibontakozó demokrácia néhány hónapja alatt a magyar kisebbség megfontoltan, de határozottan lépett fel: a nemzetiségi kérdés megoldását követelte. Ennek a fellépésnek volt a következménye az 1968/144. számú nemzetiségi alkotmánytörvény. Csakhogy az azóta eltelt évtized alatt egyre magasabbra emelkednek a magyar nemzetiségi kérdés megoldását akadályozó, szinte áttörhetetlen falak. A magyar nemzetiség ügye, mely korábban országos hatáskörbe tartozott, átkerült Szlovákia egyre akaratosabb jogi fennhatósága alá. Így a nemzetiség valószínűségi helyzetét elködösítő látszatintézkedések leple mögött az utóbbi időben teljesen ellenőrizhetetlenül garázdálnak — még hozzá hivatalos támogatással — a nemzetiségi jogok megsemmisítésére törő elemek. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásához csak országos szinten lehet hozzálátni. Nem lehet átruházni a rendezés jogát egy szűkebb terület vezetésére, már csak azért sem, mert ez a probléma együtt született a Csehszlovák Köztársasággal.

1968 után, az ún. konszolidációs időszakban szocializmus-ellenesnek, jobboldalinak és nacionalistának bélyegezték s félreállították a magyar kisebbségnek a demokrácia és a kisebbségek emberi jogai mellett elkötelezett vezetőit. Azóta csupán Dr. Janics Kálmán, volt jolsvai körorvos — jelenleg nyugdíjas és raktárnok — térképezi folyamatosan a nemzetiség helyzetének alakulását és publikálja észrevételeit. Nagy bátorság kellett ehhez, és nem kisebb ahhoz is, hogy nyilvánosan tiltakozzék a Charta '77 aláíróit rágalmazó propagandahadjárat ellen. De ő vállalta a kiállítás következményeit. Vállalta a csehszlovákiai magyar nemzetiség 1945 és 1948 közötti meghurcolásáról írt dokumentumkönyvének külföldi kiadását: a könyv 1979 végén jelent meg Münchenben, egyelőre csak magyarul. Janics Kálmán jelenleg a legtöbbet üldözött csehszlovákiai magyar. Csakhogy ma már nincs egyedül, mert az évtized közepétől, igaz szervezetlenül, de mind gyakrabban és erőteljesebben megnyilvánult a magyarok körében az elégedetlenség az egyre tarthatatlanabb bel-

politikai állapotokkal. Ez vezetett 1978-ban a magyar kisebbség átgondolt demokratikus programon alapuló ellenzékének kialakulásához és a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának megalapításához.

Tisztelt Polgártársak! Barátaink!

A mellékelt beszámolóban összefoglaltuk az ország jelenlegi belpolitikájáról és a nemzetiségi politikáról alkotott véleményünket, valamint a csehszlovákiai magyar kisebbség múltbeli és mai helyzetének néhány jellemző tényét. Szeretnénk, ha megismernék és lehetőség szerint megvitatnák álláspontunkat. A vita eredményei igen tanulságosak lennének számunkra. De nem titkoljuk azt a távolabbi reményünket sem, hogy helyzetünket megismerve — a közös elvek alapján — magukévá teszik ügyünket.

Kelt 1979. novemberében.

Üdvözlettel

*a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség
Jogvédő Bizottsága*

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának a cseh polgárjogi mozgalom résztvevői számára készült beszámolója

Közép-Európa nemzeteinek történelme több ízben alakult úgy, hogy a magyar sikerek cseh vereséget jelentettek, vagy a cseh törekvések a magyar érdekek ellenében érvényesültek. Viszont számon tarthatjuk azokat az alkalmakat is, amikor a szolidaritás terén találkoztak csehek

és magyarok. Ám ezek a kézfogások sajnos soha nem befolyásolták a két nemzet hivatalos kapcsolatát. Az utolsó száz év folyamán a magyar és a cseh, később csehszlovák érdekek szerencsétlen módon végzetes ellentétbe kerültek. Egyebek között ennek lett a következménye, hogy ma is közel háromnegyed milliós magyar kisebbség él Csehszlovákiában, egységes etnikumban a csehszlovák-magyar határ mentén, 13 járás 550 községében, valamint Pozsonyban és Kassán.

A csehszlovák-magyar kapcsolatok hatvan éve alatt éppen ennek a kisebbségnek a létezése adott okot a sok súrlódásra és összeütközésre. Így van ez ma is, amikor már nem Nagy-Magyarország restaurációjának lázálma korbácsolja fel az indulatokat, hanem a magyar nemzeti kisebbség valóságos politikai, jogi, kulturális és társadalmi helyzete. A csehszlovákiai magyarok helyzete ugyanis az országban 1968 után kialakult állapotok következtében eddig soha nem tapasztalt mélypontra süllyedt. Az egész csehszlovák társadalom deformálódásának megnyilvánulása ez, jól mutatja a jogi és alkotmányos biztonság teljes megrendülését s az európai ideáloktól való vészes távolodást.

Visszatekintve a múltra, helytelen volna még ma is úgy értékelni 1938 őszének eseményeit, hogy az egész itteni magyarság Csehszlovákia ádáz ellensége volt — habár voltak ilyenek is. 1938-ban elsősorban egy nemzet együvé tartozásának óhaja nyilvánult meg. Nincs mit csodálkozni ezen, hiszen a polgári demokrácia sem volt képes megteremteni az egyenlőség jogi, politikai és gazdasági feltételeit a kisebbség számára, noha általában demokratikusabb életfeltételeket biztosított, mint az akkori Magyarország. Így az 1938-as tragédiához Csehszlovákia maga is hozzájárult. A magyarok hibája és tévedése az volt, hogy szinte gondolkodás nélkül, csak a maguk javára használták ki az akkori politikai helyzetet, s teljességgel képtelenek voltak a szélesebb összefüggések felismerésére.

1945-ben a csehszlovák (szlovák) revans volt a válasza 1938-ra. A fasizmus lélektorzító korszakából fakadó indulatok a magyar kisebbség kulturális, sőt fizikai felszámolására irányultak.

molására törtek. A Moszkvában szerkesztett Kassai Kormányprogram jogi formában fejezte ki ezeket az indulatokat, s igen kegyetlen következményekkel: ötéves teljes jogfosztottságot és kiszolgáltatottságot mért a magyarokra. Több mint hetvenezret kitelepítettek az országból, több mint negyvenezret katonai erőszakkal a Szudéta-vidékre telepítettek. Közel ezerre becsülhető azoknak a száma, akik elpusztultak az atrocitások következtében: a marhavagonokban meghalt gyermekeké és öregeké, s azoké, akiket helyben kivégeztek, mert ellenállást tanúsítottak. Az üldözések és különböző megfélemlítések következtében több mint 300 000 magyar kényszerült megtagadni nemzetiségét. Az üldözöttek főleg a magyar polgárság és parasztság soraiból, valamint a magyar vagy magyarul beszélő zsidók közül kerültek ki. Csak éppen a valóban büntetést érdemlőkre nem került sor, mert azok idejekorán elmenekültek. A közel öt éves időszakban kiállt borzalmak lélektani hatása lemérhetetlen s mind a mai napig béle van kódolva a magyar kisebbség magatartási programjába.

Sajnos, mielőtt még kezdetét vehette volna valamilyen demokratikus fejlődés, mely tisztázta volna a vitás kérdéseket és begyógyíthatta volna a sebeket, 1948-ban megdermedt a csehszlovák társadalom kibontakozásának folyamata. Igaz, az 1948-as fordulat meghozta a magyarok kitelepítésének végét is. Ám a magyar kérdésben éppen az a Csehszlovák Kommunista Párt foglalta el a legnegatívabb álláspontot, amely most teljesen magához ragadta a hatalmat. Így a kommunisták hatalomátvétele nem a megoldás lehetőségét hozta magával, hanem a nem-szláv nemzetiségek számára — a társadalom valóságos érdekeinek elferdítésével — konzerválta az 1945 és 1948 között kialakult erőviszonyokat.

A CSKP 1945 utáni nemzetiségi politikája Sztálin támogatását élvezte. És 1949 után, a perek időszakában szintén Sztálin szentesítésével börtönözték be és végezték ki a « burzsoá nacionalistának » minősített csehszlovák pártvezetőket. Ott voltak közöttük a CSKP korábbi nemzetiségi politikáját kialakító vezetők is, főleg szlovákok. Természetesen nem a magyar nemzetiség ellen elkövetett

bűnök miatt kerültek a vádlottak padjára, valószínű azonban, hogy az '50-es évek nemzetiségi politikája mégis a perek következtében vált ingadozóvá. Mindenesetre az engedmények és megszorítások sorozatosan váltogatták egymást. Csak az ötvenes évek végére erősödnek meg a nacionalizmus új hajtásai a párt szlovákiai ágán. Az új generáció — az ötvenes évek elején félreállított szlovák vezetők emlékét melengetve szívében — eltökélte, hogy minden lehető alkalmat megragad a Kassai Kormányprogram érvényrejuttatására, vagyis a csehszlovák föderáció megteremtésére és Szlovákiának a magyaroktól való megtisztítására. A két cél eléréséhez azonban különböző feltételek kellettek: a föderáció csak demokratikus körülmények között jöhet létre, a magyar etnikum felszámolása pedig csak embertelen diktatúrában, az alapvető emberi jogok semmibevevételével valósítható meg.

A hatvanas évek közepén nagyjából egy időben jelentkeztek Csehországban és Szlovákiában a megmerevedett társadalmi szerkezet és politikai rendszer abroncsait fészegető mozgások. Csakhogy míg Csehországban ezek a mozgások a struktúrára irányuló társadalmi bírálatot ébresztették föl, addig Szlovákiában — a struktúra megváltoztatásának mellőzésével — csupán a cseh-szlovák viszony rendezése került napirendre. Ez választóvonalat jelentett az országban 1968-ban, s meghatározólag hatott az 1968 után kialakult helyzetre is. Szlovákiában már tulajdonképpen 1968 első felében megbukott a demokratikus ellenzéknek az a kis csoportja, amelynek jelszava — « előbb demokráciát aztán föderációt » — valóban politikai érettségről tanúskodott. Ez a csoport csupán egy-két hónapra jutott ismét szóhoz az augusztust követő meg rázkódtatás nyomán.

1969 tavaszán a párt legfelsőbb vezetése Szlovákiából Prágába költözött, hogy átvegye az ország politikai irányítását. Feladata a cseh demokratikus ellenzék teljes felszámolása volt. De nemzeti tétje is volt e küldetésnek: a szlovákok államjogi és gazdasági helyzetének megerősítése. Ebből válik érthetővé, hogy miért nincs szlovák polgárjogi mozgalom. De így értjük meg azt is, hogy miért fokozódott az elmúlt tíz évben a magyar kisebbség

elnyomása. És azt is, hogy miért szimpatizáltak 1968-ban a csehszlovákiai magyarok inkább a társadalmi és politikai struktúra megváltoztatását szorgalmazó cseh törekvésekkel.

A magyar kisebbségnek ez az orientációja annyira erős volt, hogy még 1968 augusztusa után is a demokratikus rendezéstől remélték a nemzetiségi kérdés megoldását, és nem a szovjet csapatok jelenlétét igyekeztek kihasználni. Természetesen a magyar kisebbségnek azok a képviselői, akik kifejezésre juttatták ezt az orientációt, az 1968 utáni időszakban mind elbuktak. A csehszlovákiai magyarokat ismét kollektíve a társadalom perifériájára szorították. Az egyedüli magyar tömegszervezetet, a CSEMADOK-ot (Csehszlovákiai Magyarok Kulturális Szövetsége) kizárták a Nemzeti Frontból, ezen kívül pedig nem lehetséges résztvenni a politikai életben.

A Csehszlovák Nemzetgyűlés által 1968. október 27-én megszavazott 143. számú föderációs alkotmánytörvény Csehszlovákiát oly módon osztotta két államjogi egységre, hogy — mint kísérőlevelünkben már említettük — a magyar nemzetiségi kérdés Szlovákia belügye lett. Ennek következtében a nemzetiségi politika az 1945-1948-as időszak hagyományaihoz tért vissza. Célja nem más, mint a magyar nemzetiség végleges felszámolása Csehszlovákia területén.

A belpolitikai viszonyok és a nemzetiségi politika rövid áttekintése után nézzük meg egy kicsit közelebbről, hogyan alakult a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete 1968-ig és utána?

A Statisztikai Hivatal közleménye szerint 1978-ban 604 000 magyar nemzetiségű állampolgár élt a Köztársaság területén. Ez a szám nagyjából azonos az 1930. évi népszámlálás által kimutatottal (természetesen csak a mai Szlovákia területére vonatkozó adatokat véve figyelembe). A közel négy évtizedes időszak természetes szaporulatát elsősorban az 1945 és 1948 közötti időszak már említett eseményei vitték el. Jellemző a magyar lakosság nemzetiségéhez való ragaszkodására, hogy az erőszakkal « reszlovakizálásra » kényszerítettek jelentős része később újra ma-

gyarnak vallotta magát. Az 1950-ben készített hivatalos előrebecsléshez képest az 1961. évi népszámlálás 120 000-rel több magyart talál.

1948-1949-re a szlovákiai magyarságot megfosztották a nemzetiségi létezés úgyszólván minden intézményi és társadalmi feltételétől. Nem voltak többé szervezetei, nem voltak iskolái. Középosztályát és értelmiségét kitelepítették, szétszórták, megfosztották a hivatásgyakorlás lehetőségétől. A magyar városok ipara visszafejlődött, lakóik elszegényedtek és állandó rettegésben éltek, a munkásság nemzetiségi hovatartozása miatt, a polgárság az élesedő osztályharc miatt is.

A gazdaságilag aktív magyar lakosság 50 százaléka azonban a mezőgazdaságban dolgozik akkoriban. A falvakban is súlyos pusztítás ment végbe a jogfosztottság éveiben. Mégis, a magyar nemzetiség utolsó biztosnak látszó alapja a falvak homogén magyar etnikuma és többé-kevésbé érintetlen társadalmi struktúrája volt. Ez az alap ingott meg a szövetkezetesítéssel. Hatalmas tömegű munkaerő szorult ki a mezőgazdaságból. A falujukban megélhetést nem találó parasztokból lakóhelyüktől távol dolgozó — többnyire csak hetenként-kéthetenként hazalátogató — szak-képzetlen munkások lettek. Ez az átalakulás kikezdte a faluközösség makrostruktúráját, s a családfők távollétében a családi kötelékek is megbomlottak, bomlásnak indult a mikrostruktúra is.

1960-ig nem fejlődött semmit Dél-Szlovákia ipara. Ezután indult némi iparosítás, ám ez mindenekelőtt azt vonta maga után, hogy a szlovák polgárosodás erősödött az őslakos elem rovására, mert a szakképzett munkásokat és a műszaki személyzetet az ország más területéről tobozták. Minden módon akadályozták a magyar nyelvű szakmunkásképzést. A párkányi (Sturovo) Cellulóz- és Papírgyár szakmunkásképző iskolájában például azzal a szóbeli utasítással szüntette be a magyarnyelvű oktatást a beszercebányai (Banska Bystrica) vezérigazgatóság, hogy az ő feladatuk Dél-Szlovákia szlovákosítása. Egy vajáni (Vojany) szakmunkásképzőben pedig megtiltották a magyar növedékeknek, hogy anyanyelvükön beszéljessenek

egymás között az óráközi szünetekben, akárcsak Franco idejében Katalónia iskoláiban.

Az ipartelepítés gyakoribb esete az, hogy a magyar etnikai terület peremén vagy a szélétől egy kicsit távolabb létesítik az új ipari központokat, s így ezek alig vagy egyáltalán nem fejlesztik a terület gazdasági struktúráját. A beruházások nagyságának ismeretében még világosabbá válik a törekvés értelme. A föderációs alkotmánytörvény egyik cikkelye kimondja, hogy be kell hozni Szlovákia gazdasági lemaradását Csehországgal szemben. Ennek következtében Szlovákiában 20 százalékkal magasabb az egy főre eső évi beruházás, mint ugyanakkor Csehországban. Viszont, például a két legnagyobb magyarok lakta járásban (Komárom — Komarno, Dunaszerdahely — Dunajska Streda) az egy főre eső beruházás szintje csupán 25 százalékat teszi ki a szlovákiai átlagnak. A tizenhárom vegyes lakosságú magyar járás is csak az illető kerület beruházási szintjének feléig ér el, s a járások magyarok által lakott területeire még kevesebb jut. Az ipartelepítési és az egyéb területfejlesztési mutatók alapján úgy becsüljük, hogy a magyar etnikai terület egy lakosára 70-75 százalékkal kevesebb beruházás esik, mint a szlovákiai átlag. Meg kell jegyezni, hogy az ukrán etnikum helyzete is hasonló.

Tehát Szlovákiában az állami költségvetés beruházásokra fordított részét nemzetiségi szempontok alapján osztják el: az etnikai határ vonja meg a kedvezményben részesülő és a hátrányosan megkülönböztetett területek közötti választóvonalat. Ennek következtében ma is a nemzetiségi területekről kerülnek ki azok a tömegek, amelyek lakóhelyüktől távol kénytelenek munkát vállalni. Nem ritka az olyan vidék, ahonnan a gazdaságilag aktív magyarok 30-40 százaléka kényszerül más járásban munkát keresni. Gyakori eset, hogy valaki 100-150 kilométert utazik otthona és munkahelye között. Ennek a következménye az is, hogy Dél-Szlovákiában viszonylag magas a rejtett munkanélküliség: a produktív korú nőknek csupán 35 százaléka talál állandó munkahelyet. Az utóbbi időben létesítettek néhány kisebb üzemet a magyarok lakta vidéken, ám ezekben igen alacsonyak a bérek, átlagban 1600

KCs körül mozognak. A somorjai (Samorinska — Pozsonytól 20 kilométerre) varrodában egy férfinadrág elkészítéséért 9 KCs bruttó bért fizetnek. Ezért föl kell varrni a cégjelzést is, amelyen a munkamegosztás jellegére utaló felirat olvasható: Made in German Democratic Republic.

A magyar etnikai terület a havi munkabérek alapján az ország legrosszabb jövedelmi zónája. Mégsem mondhatjuk, hogy az egész vidékre a szegénység nyomja rá a bélyegét. A fólia-alatti zöldségtermelés elterjedése ugyanis az elmúlt évtizedben sokhelyütt viszonylag magas mellékjövedelmet biztosít a családoknak. Hátránya viszont ennek a tevékenységnek, hogy leköti a teljes szabadidőt. A zöldségtermesztéssel foglalkozó falusiak jómódú rabszolgává válnak: nem tudják értelmesen felhasználni a megtermelt értéket. Viszont a magyar etnikai terület mezőgazdasági szempontból kevésbé előnyös részei magukon viselik a az elszegényedés összes jegyeit.

A szakképzetlen magyar munkások nagy része az építőiparban dolgozik. Nekik legalább magasabb a keresetük, mint a többi képesítés nélküli munkásnak, bár az is sokba kerül, hogy otthonuktól távol élnek. A gyári betanított munkások már alacsonyabb fizetési kategóriába tartoznak. Átlagbérük több száz koronával is elmarad az országos szint mögött, s közvetlenül tapasztalják a nemzetiségi elnyomás megnyilvánulásait. Több gyárban megtiltották a magyar nyelv használatát. Például a Vágsellyei (Duslo Salo) Nitrogénművekben, a Vajáni Hőerőműben és egy vajáni cipőgyárban; ebben a cipőgyárban pénzbüntetéssel sújtják a tilalom megszegőit. A kereskedelemben, az adminisztrációban vagy a műszakiak között dolgozó magyarok pedig a környezet nyomására nem merik használni anyanyelvüket, még magánbeszélgetésekben sem. A pozsonyi Figaro Csokoládégyár egyik villanyszerelője panaszkolta, hogy munkatársai megfenyegették: ha nem iratja át gyerekeit szlovák iskolába, kiverik munkahelyéről. Azóta nem meri bevallani, hogy mindkét gyereke magyar iskolába jár.

A hátrányos megkülönböztetés másik fő területe a gazdaságpolitika mellett a nemzetiségi iskolaügy.

Az ötvenes évek elején újból létrejött magyar iskolahá-

lózat nem fejlődött, sőt a hatvanas évek végétől kezdve inkább visszafejlődött. Sok iskolát bezártak, csökkent az osztályok száma s ennek megfelelően a diákok száma is. A hatvanas évek végén pedig megindult a magyar iskolák elsorvasztásának az a folyamata, amit már régen óhajtott a hivatalos szlovák politika. A folyamat 1977-ben érkezett első csúcspontjához, ekkor beszüntették a magyar pedagógusképzést. (A nyitrai (Nitra) Pedagógiai Fakultás azelőtt évente kb. ötven diplomás tanítót bocsájtott a magyar alapiskolák rendelkezésére.)

A magyar nemzetiségű iskolaköteleseknek ma már több mint húsz százaléka nem magyar alapiskolába iratkozik. Ennek legfőbb oka az iskolák megszüntetése vagy szinte clérhetetlen távolsága a lakóhelytől. A második helyen, minden egyéb okot hátrább szorítva, a szülőknek a háború utáni évekből magukkal hozott vagy friss élményként szerzett félelme áll. Gyakran találkozni azonban azzal is, hogy a szülők nem képesek felismerni a rendszeres és teljes anyanyelvi alapképzés fontosságát az iskolai előmenetel és a gyermek lelki fejlődése szempontjából.

Az 1979/1980-as tanévben a magyar nemzetiségű tizenötévesek 22 százalékának van csupán reménye arra, hogy szakközépiskolai vagy gimnáziumi érettségit szerezzen, s e számításnál figyelembe vesszük a szlovák középiskolába kerülőket is (egész Szlovákiában ez 40 százalékra rúg). A 22 százalék felülmúlja a hetvenes évek átlagát. A javulás feltehetőleg a magyar lakosság feszült hangulatának csillapítására szolgál.

Főiskolai vagy egyetemi oklevél megszerzésére évente legfeljebb 500 magyar fiatalnak nyílik esélye. Ez a megfelelő korosztály 7 százaléka (egész Szlovákiában 16 százalék volt az arány 1979-ben). Az egyetemet és főiskolát végzettek 0,8-0,9 százalékát teszik ki a csehszlovákiai magyarok összlétszámának, s a magyar nemzetiség ezzel csaknem négyszeres elmaradásban van a szlovákhhoz képest. A leginkább éppen a társadalmi státus szempontjából előnyben részesített szakokon mutatkozik hiány magyar diplomásokban. Nem lévén protekciójuk, a magyarok sokkal nehezebben jutnak be az orvosi karra vagy a művészeti akadémiákra. Sok esetet ismerünk, amikor számos si-

kertelen próbálkozás után, Prágában első nekifutásra felvételt nyert a már csaknem kedvét vesztett magyar fiatal. Csakhogy a szlovákiai magyarok csehországi egyetemi képzése elé 1969 óta egyre több hivatalos akadályt gördítenek, éppen a föderációval összefüggő rendelkezések miatt.

Az elmúlt három évtized legnagyobb arányú kísérlete a magyar iskolarendszer aláásására 1977-ben indult meg. A Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának kulturális osztálya és a szlovák Oktatási Minisztérium a következő tervet dolgozta ki: az alapiskolák ötödik osztályától kezdve szlovák nyelven tanítanak a természettudományi tárgyakat, az idegen nyelveket, a testnevelést, a polgári nevelést és a választott tárgyakat; a szakiskolákban az összes szaktantárgyat szlovákul adnák elő; az amúgyis elégtelen magyar nyelvű szakmunkásképzés pedig gyakorlatilag megszűnne. Magyarul csupán a magyar nyelvtan és irodalom, a történelem és a földrajz tanítása folya. Ez azt jelentené, hogy pl. egy magyar tanítási nyelvűnek nevezett iskolában mindössze a heti óraszám 15-25 százalékában folya magyarul az oktatás.

A tervet egyelőre nem sikerült megvalósítani, mert erős ellenállást váltott ki a magyar kisebbség köreiben. De a most bevezetésre kerülő általános érvényű iskolareformot szintén a magyar iskolák számának csökkentésére használják ki. A legújabb irányelv szerint egy járás területén csak egyetlen magyar gimnázium működhet.

A magyar kisebbség mai megszorult helyzetében a nemzetiségi jogokért folytatott harc már a legelemibb állampolgári jogok megvédelmezésére irányul. Anyanyelvünk szabad használatáért kell harcolnunk, az anyanyelvi művelődés, az anyanyelvi iskolázás lehetőségéért s a gazdasági és politikai életben való teljes jogú részvételért. Az 1968/144. számú nemzetiségi alkotmánytörvény elvileg megadja ugyan ezeket a jogokat, de az elmúlt tizenegy évben nem alkották meg az alkotmány végrehajtására szolgáló törvényeket és rendeleteket; Szlovákia területén a gyakorlat inkább érvénytelenítette az alkotmánytörvényt.

Az alkotmányban lefektetett jogok gyakorlati megvalósulásának érdekében kezdett formálódni a csehszlovákul magyar kisebbség jogvédelmi mozgalma a hetvenes évek

vége felé. 1978-ban megalakult a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága. A Bizottság 1979 januárjában adta közre első nyilatkozatát, amelyben az iskolák védelmében lép föl. Az 1979 májusi emlékirat pedig teljes szélességben tárgyalja a nemzetiség helyzetének alapvető kérdéseit.

E fellépések hatására a Köztársaság elnöke személyes rendeletet adott ki. Ám ebben nem a nemzetiségi politika felülvizsgálására szólítja fel a szlovák államhatalmi szerveket, hanem parancsot ad a szlovák belügyminisztériumnak a véleménynyilvánító csoportok azonnali felszámolására. Az államvédelmi titkosrendőrség több mint száz alkalommal avatkozott közbe. Kihallgatásokat, házkutatásokat végzett; telefonbeszélgetéseket és magánlakásokat hallgatott le; többeket rendszeresen követtek; útleveleket vontak be; írásbeli és szóbeli figyelmeztetéseket osztogattak; egy bizonyítható esetben fizikai bántalmazásra is sor került. Hozzávetőleg 50 magyar értelmiségit hurcoltak meg 1979 szeptemberéig.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága a csehszlovákiai polgárjogi mozgalom új, önálló hajtása. Sorsa közös a hasonló mozgalmakkal, és vállalja is a közösséget velük. Létrejöttét részben az általános politikai viszonyok, részben pedig a sajátosan szlovákiai kisebbségellenes intézkedések magyarázzák. A Bizottság a magyarok sérelmeinek orvoslását elsősorban a demokrácia elveinek érvényre juttatásától várja, mert meggyőződése, hogy valódi demokrácia és a kisebbségi jogok elválaszthatatlanok egymástól. Ugyancsak a demokráciától várja a csehszlovákiai társadalom többi visszasságának kijavítását is, ezért érzi úgy, hogy a demokráciáért folytatott küzdelem közös ügye a Köztársaság minden polgárának, minden nemzetiségének. A demokrácia elvei azonosak Prágában és Komáromban, s közös az érdek is, hogy megvalósuljanak.

Az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi megállapodások és a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete

Az alábbi jelentést a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (lásd az előző szöveget) készítette 1980 februárjában azzal a céllal, hogy eljuttassa Csehszlovákia állami és politikai vezetőin kívül:

— *az 1975-ben Helsinkiben rendezett Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet néhány magas résztvevőjéhez;*

— *Rómába, az Apostoli Szentszékhez;*

— *az Egyesült Nemzetek Szervezete Emberi Jogok Bizottságához;*

— *az UNESCO illetékes szerveihez;*

— *valamint a Londonban székelő Kisebbségi Jogi Bizottsághoz (Minority Right Group).*

A jelentéshez fűzött kísérő levelében a Bizottság megállapítja, hogy:

A) A Csehszlovák Szocialista Köztársaság politikája a magyar nemzetiséggel szemben több ponton megsérti az érvényes nemzetközi megállapodásokat:

— *a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban hatályban vannak olyan törvények, melyeket A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöbölésére vonatkozó 1965. évi nemzetközi egyezmény 2. cikkének (1c) bekezdése alapján vissza kellett volna vonni;*

— *a magyar nemzetiségű állampolgárok egyesülési jogának korlátozása sérti A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya 22. cikkének (1) bekezdésében foglaltakat;*

- *a magyar nyelv használatának korlátozása sérti A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 27. cikkében foglaltakat;*
 - *a csehszlovák állam nem teljesíti az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya « Kulturális együttműködés és csere » című fejezetének utolsó bekezdésében és az « Együttműködés és cserék az oktatás területén » című fejezet utolsó bekezdésében foglaltakat.*
- B) *A csehszlovák állam nemzetiségi politikája több lényeges kérdésben ellenkezik az érvényes nemzetközi megállapodások szellemével:*

- *a csehszlovák állam és elsősorban a Szlovák Szocialista Köztársaság olyan gazdasági és oktatási politikát folytat a magyarok által lakott területen, mely ellenkezik A gazdasági, szociális és kulturális jogok egyezségokmányának szellemével;*
- *a csehszlovák állam és elsősorban a Szlovák Szocialista Köztársaság oktatási politikája, mindenekelőtt a magyar oktatási nyelv használatának erőszakos — a szülők szándéka ellenére történő — korlátozása nem egyeztethető össze Az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemre vonatkozó egyezmény 4. cikkének (a) bekezdése és az 5. cikk (1c) bekezdésében foglaltakkal;*
- *a csehszlovák állam és elsősorban a Szlovák Szocialista Köztársaság óvodai és iskolai politikája nem felel meg A gyermek jogaira vonatkozó 1959. évi nyilatkozat 2. elvének.*

A fentiek alapján a Bizottság megállapítja, hogy a csehszlovák állam nem teljesíti az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya « Az európai biztonsággal összefüggő kérdések » című fejezetének VII. pontjában vállalt kötelezettségét.

Az alábbiakban következik a Jelentés teljes szövege:

*

A csehszlovák Statisztikai Hivatal jelentése szerint 1978 végén 604 000 magyar élt a Köztársaság területén. Figyelemreméltó, hogy ez a szám nagyjából azonos az 1930. évi népszámlálás által kimutatottal (természetesen csak a mai Szlovákia területére vonatkozó adatokat véve figyelembe). A közel négy évtizedes időszak természetes szaporulatát elsősorban az 1945 és 1948 közötti időszak eseményei vitték el. Egyrészt az erőszakos áttelepítés Magyarországra, ez 74 000 embert érintett. Másrészt az ú.n. reszlovakizálás. Ez azt jelentette, hogy választás elé állították a magyarokat: vagy szlováknak nyilvánítják magukat, vagy kitelepítik őket. A reszlovakizálás 327 000 magyart érintett. Jelentős részük azonban az ötvenes-hatvanas évek folyamán újból visszatért eredeti nemzetiségéhez. Jellemző a reszlovakizálás során alkalmazott erőszak mértékére, hogy még az 1970. évi népszámlálás is 52 000 magyar anyanyelvű szlovákot mutat ki, s jellemző a magyar lakosság ellenállására, nemzetiségéhez való ragaszkodására, hogy az 1950-ben készített hivatalos előrebecsléshez képest az 1961. évi népszámlálás 120 000-el több magyar nemzetiségű állampolgárt talál. A kitelepítés és a reszlovakizálás a csehszlovákiai magyarság két nagy történelmi sérelme, emlékük elevenen él az egész népben.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1968. október 27-én elfogadott új alkotmánya első ízben biztosítja a Csehszlovákiában élő nemzetiségek néhány elemi jogát: az anyanyelvi oktatás, a saját kulturális élet és a korlátozott hivatali nyelvhasználat jogát. Azonban a Tt. 1960/100., az 1968/143. és az 1968/144. számú alkotmánytörvény különbséget tesz egyfelől a két államalkotó nemzet — a cseh és a szlovák —, másfelől a nemzetiségek között. A Tt. 1960/100. számú alkotmánytörvény 6. szakasza, továbbá a Tt. 1968/143. számú alkotmánytörvény előszava és 1. szakasza átmenti az 1945. április 5-én meghirdetett Kassai Kormányprogramnak azt az antidemokratikus elgondolását, amely szerint a két szláv nemzetnek a nemzetiségű nemzetiségek rovására kell egyenjogúságot biztosítani. Ez sérti *a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöbölésére vonatkozó nemzetközi egyezményt*. Az egyezmény 1. cikkének (1) szakasza szerint

« faji megkülönböztetés »-nek kell tekinteni « a nemzeti-ségi vagy etnikai származás » alapján történő diszkriminációt is. A 2. cikk (1c) bekezdése szerint a részes államok hatálytalanítanak minden olyan szabályt, « amelynek eredménye bármilyen téren a faji megkülönböztetés megteremtése vagy állandósítása ».

Ennek ellenére Csehszlovákiában ma is érvényben vannak olyan törvények, melyek hátrányosan megkülönböztetik a magyar nemzetiségű állampolgárokat: pl. az ország határain kívül alakult csehszlovák hadsereg tagjairól és a nemzeti felszabadító harc más résztvevőiről szóló Tt. 1964/255. számú törvény. E törvény alapján különféle előnyökben — nyugdíj-kiegészítés, stb. — részesülnek az ellenállási harc résztvevői, illetve azok hátramaradottjai. A törvény azonban nem vonatkozik a magyar és német nemzetiségű ellenállókra. Ami főleg azokat a magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárokat sújtja, akik a második világháború idején Magyarországhoz visszacsatolt területen éltek; számosan közülük szovjet partizánalakulatok kötelékében harcoltak. A törvény azokat a magyar és német nemzetiségű személyeket is kizárja a kedvezményekből, akik 1936 és 1939 között a köztársaságiak oldalán harcoltak a spanyol polgárháborúban.

A csehszlovák állam és elsősorban a Szlovák Szocialista Köztársaság gazdasági politikája diszkriminációs jellegű: a magyarok által lakott csaknem 10 000 négyzetkilométer kiterjedésű délszlovákiai terület az ország egyik legelmaradottabb gazdasági övezete, a kormány azonban nem törekszik a fejlesztésére. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az itt élő lakosság számára nincs biztosítva a munkához való jog. A *gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya* az egyénekre vonatkozóan kötelezi a részes államokat a munkához való jog biztosítására; nem tartalmaz kötelezettséget az elmaradott területek fejlesztésének vonatkozásában. De egy terület tudatos — nemzetiségi politikai megfontolásból történő — elmaradottságba taszítása ellentétes az Egyezségokmány szellemével. A 2. cikk (2) bekezdése « nyelvre, (...) nemzeti (...) származásra » való tekintet nélkül követeli meg az Egyezségokmányban foglalt jogok gyakorlását.

A magyarok lakta terület — a havi átlagkeresetek alapján — Csehszlovákia legrosszabb jövedelmi zónája. Kevés a munkaalkalom. A keresőképes korú lakosság közel 40 százaléka kénytelen átmenetileg vagy végleg elhagyni az övezetet, hogy más területen keressen megélhetést; keresőképes korú nőknek csupán 30 százaléka talál munkát ezen a területen. Az állami költségvetés beruházásra fordított részéből mégis 70-75 százalékkal kevesebb jut egy főre itt, mint Szlovákia többi részében.

A csehszlovák állam és elsősorban a Szlovák Szocialista Köztársaság oktatási politikája még szembetűnőbben diszkriminációs jellegű. *Az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemre vonatkozó egyezmény* 5. cikkének (1c) pontja csak magániskolák fenntartására ad jogot a nemzeti kisebbségeknek, Csehszlovákiában azonban nem engedélyeznek magániskolákat. Ilyen körülmények között — tekintettel a 4. cikk (a) bekezdésére — az államra hárul a magyar iskolák fenntartásának kötelezettsége. Ennek ellenére a Szlovák Szocialista Köztársaság oktatási politikája a magyar oktatási nyelvű iskolák felszámolására és általában a magyar oktatási nyelv teljes kiszorítására törekszik. E törekvés megvalósítása során a hatóságok figyelmen kívül hagyják a magyar nemzetiségű szülők kifejezett akaratát, illetve nyomást gyakorolnak rájuk avégett, hogy gyermekeiket szlovák iskolákba küldjék. A magyar gyermekek számára ez a helyzet nemcsak az iskolai előmenetelben jelent hátrányt, hanem súlyos lelki sérelmet is okoz; még nagyobb fokú a pszichológiai veszélyeztettség a bölcsődékben és az óvodákban. A csehszlovák állam és különösen a Szlovák Szocialista Köztársaság nem teljesíti *A gyermek jogaira vonatkozó 1959. évi nyilatkozat* 2. elvében foglaltakat. Az elv szerint: «A gyermek különleges védelmet élvez s jogi, valamint egyéb eszközökkel lehetőséget és alkalmat kap arra, hogy fizikailag, szellemileg, erkölcsileg, lelkileg és társadalmilag fejlődjen, egészséges és szokásos módon a szabadság és méltóság viszonyai között». A magyar anyanyelvű gyermekek hátrányai az oktatási rendszer magasabb szintjei felé haladva egyre növekszenek, s így maguk is okozóivá válnak a magyarok lakta terület gazdasági elmaradottsá-

gának. Ez a terület szolgáltatja a legnagyobb arányban a szakképzetlen munkaerőt.

A hátrányos megkülönböztetés mindjárt a csecsemőkor után elkezdődik: egyáltalán nem léteznek magyar bölcsődék a szellemileg és lelkileg éppen a legérzékenyebb korban lévő gyermekek számára. Az óvodákban is igen rossz a helyzet. 1978-ban a magyar nemzetiségű óvodások 27 százalékának nem volt lehetősége magyar nevelési nyelvű óvodába járni.

1950-től 1978-ig 233 magyar oktatási nyelvű általános iskolát szüntettek meg s több mint 20 százalékra emelkedett a nem saját anyanyelvén tanuló magyar iskolakötelesek száma. A Szlovák Szocialista Köztársaság oktatásügyi miniszterének rendeletei mesterségesen és erőszakosan határozzák meg a magyar és a szlovák iskolába járó diákok arányszámát. Például a dunaszerdahelyi járásban, ahol a lakosság 80 százaléka magyar nemzetiségű, 1 : 1 arányt állapít meg a miniszter; így a magyarok anyanyelvi képzésének lehetőségét fokozatosan 40 százalékkal kívánja csökkenteni.

Ugyancsak az iskolaügyi miniszter rendeletei szabják meg a magyar nyelvű középiskolai oktatás szűk kereteit. 1978-ban gimnáziumba 15 százalékkal, szakközépiskolába 39 százalékkal alacsonyabb arányban jártak magyar diákok, mint szlovákok. Ezek az arányok az összes középiskolára vonatkoznak, függetlenül az oktatási nyelvtől. Ahhoz, hogy a magyar középiskolába, illetve a magyar oktatási nyelvű osztályba járó diákok aránya elérje a szlovákokét, vagyis ahhoz, hogy a megfelelő korú magyar fiatalok ugyanakkora hányada folytassa anyanyelvén középiskolai tanulmányait, mint amekkora hányad a szlovák fiatalok közül középiskolába jár, a magyar gimnáziumi osztályok létszámát 29 százalékkal, a szakközépiskolai osztályokét 66 százalékkal kellene emelni. Az iparitanuló intézetekben még rosszabb a helyzet: itt 85-90 százalékkal több férőhelyre lenne szükség a hasonló arány eléréséhez.

S az arányok egyre romlanak. Az 1978-ban jóváhagyott új iskolatörvény végrehajtási rendeletei abból az elvből indulnak ki, hogy a magyarok lakta járásokban csak egyetlen magyar oktatási nyelvű, illetve közös igazgatású ma-

gyar-szlovák gimnázium létezhet, bármennyien kívánnak is ilyen iskolában továbbtanulni; ezt az elvet követve több magyar gimnáziumot fölszámolnak. A vegyes, szlovák-magyar oktatási nyelvű iparitanuló intézetekben fokozatosan megszüntetik az osztályok oktatási nyelv alapján történő elkülönítését, s ennek következtében a magyar nyelv egyre inkább kiszorul az oktatásból. A magyar oktatási nyelv erőszakos visszaszorításának megfelelően 1977-től kezdődően fokozatosan fölszámolják a magyar iskolában tanító pedagógusok főiskolai képzését.

A magyar fiataloknak csupán töredéke részesül felsőfokú — főiskolai vagy egyetemi — képzésben. Pl. 1977-ben a magyar nemzetiségű 19 évesek közül csak 6 százalékot vettek föl felsőoktatási intézményekbe, a szlovák nemzetiségűek azonos korcsoportjából viszont 18-20 százalékot. A magyar nemzetiségű 19-24 évesek 1978-ban az ilyen korú szlovák lakosság 12 százalékát tették ki, ellenben a főiskolások és egyetemisták csoportjának csupán 4 százalékát. A magyar kisebbség egészének csupán 0,8-0,9 százaléka rendelkezik felsőfokú képesítéssel, a szlovák nemzetnél ez az arány eléri a 4 százalékot.

A magyar fiatalokat hátrányos megkülönböztetés sújtja abban az esetben is, ha külföldi felsőoktatási intézményben kívánnak továbbtanulni. A Szlovák Szocialista Köztársaság oktatásügyi minisztere elrendelte, hogy külföldi főiskolákon és egyetemeken csupán azok folytathatják tanulmányaikat, akik a selmecbányai (Bánská Stiavnica) szlovák oktatási nyelvű központi gimnáziumban érettségiznek.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet *Záróokmánya* « Kulturális együttműködés és csere » című fejezetének utolsó bekezdése megállapítja: « A résztvevő államok, elismerve, hogy a nemzeti kisebbségek vagy a regionális kultúrák hozzájárulhatnak együttműködésükhöz a kultúra különböző területein, kifejezik azt a szándékukat, hogy elősegítsék ezt a hozzájárulást, amennyiben területükön ilyen kisebbségek vagy kultúrák léteznek, figyelembe véve ezek tagjainak jogos érdekeit. » « Az együttműködés és cserek az oktatásügy területén » című

fejezet utolsó bekezdése az oktatásügyre vonatkozóan ismétli meg ugyanezt a megállapítást.

A Csehszlovákiában élő magyar nemzetiségű állampolgárok tömege politikai döntések és területi átcsatolások következtében vált kisebbséggé. A magyar kisebbség továbbra is része az egész magyar nemzetnek, s e kisebbség szellemi termékei az egységes magyar kultúra részét alkotják. Kívánatos lenne tehát lehetővé tenni a Csehszlovákiában élő magyarok számára, hogy minél szélesebb körben tarthassanak kapcsolatot a Magyar Népköztársasággal, ahol a Közép-Európában összefüggő területen lakó magyaroknak megközelítőleg háromnegyed része él.

Sajnos azonban 1970 óta jelentősen csökkentették a magyarországi tanulás lehetőségét Csehszlovákia magyar állampolgárai számára. A hatóságok megtiltották, hogy saját költségükön tanuljanak magyarországi felsőoktatási intézményekben; nem szabad elfogadniuk Magyarországról felajánlott állami vagy magánösztöndíjat sem. Ezek a tilalmak ellentétben állnak a helsinki megállapodásokkal. Miként az a tény is, hogy a könyvbehozatalban évről-évre csökken a Magyarországról behozott művek száma és példányszáma. A csehszlovákiai magyar kisebbség 97 százaléka Szlovákia területén él, s egyben az ország legnagyobb kisebbségét alkotja. Ennek ellenére Szlovákiában még mindig nem nyílt egyetlen konzulátusi jellegű kulturális központ sem, holott bolgár, lengyel, német (NDK) és szovjet kulturális központ már évek óta működik.

A hatóságoknak a magyar nyelv és kultúra visszaszorítására irányuló törekvései kiterjednek a nyelv magánérintkezésbeli használatára is. Több iparitanuló intézetben — például Vajában (Vojany) — megtiltották, hogy a diákok egymás között magyarul beszéljenek. Hasonló tilalmat vezettek be üzemekben is: például a Vajáni Hőerőműben, a Vágsellyei (Duslo Salo) Nitrogénművekben; a Vajáni Cipőgyárban pénzbüntetéssel sújtották azokat, akik meg mertek szólalni anyanyelvükön. *A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 27. cikke* egyértelműen kimondja: «Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a

jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.» A fenti esetek durván megsértik az Egyezségokmányban foglalt megállapodást. S ilyen esetekről, a magyar nyelv használata miatt elszenvedett inzultusokról, minden magyar nemzetiségű állampolgár beszámolhat.

A sérelmek e sokaságát áttekintve elmondhatjuk, hogy a Csehszlovák állam nem teljesíti az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet *Záróokmánya* « Az európai biztonsággal összefüggő kérdések » című fejezetének VII. pontjában vállalt kötelezettségét. E pont negyedik bekezdése kimondja: « A résztvevő államok, melyeknek területén nemzeti kisebbségek vannak, tiszteletben tartják az ilyen kisebbséghez tartozó személyek jogát a törvény előtti egyenlőségre, maradéktalanul biztosítják számukra azt a lehetőséget, hogy ténylegesen élhessenek az emberi jogokkal és az alapvető szabadságjogokkal, és ily módon védelmezik a nemzeti kisebbségek törvényes érdekeit ezen a téren. »

A sérelmek orvoslásának egyik eszköze az lehetne, ha a magyar kisebbség érdekeit államilag elismert társadalmi és politikai szervezetek képviselnék és védelmeznék. Ilyen legális szervezetek azonban nem léteznek, s a hatóságok nem engedélyezik ilyenek alapítását. Ez nyilvánvalóan ellentmond *A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya* 22. cikkének. Az (1) bekezdésben ez áll: « Mindenkinnek joga van a másokkal való szabad társulásra, ideértve azt a jogot, hogy érdekei védelme céljából szakszervezeteket alakítson, illetőleg azokhoz csatlakozzon. »

A magyar kisebbség egyetlen legális szervezete a CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyarok Kulturális Szövetsége). Ez tisztán kulturális szervezet, s a Szlovák Szocialista Köztársaság Kulturális Minisztériumának szigorú felügyelete alatt áll. 1972-ben a CSEMADOK-ot kizárták a Nemzeti Frontból, a politikai és társadalmi szervezetek alkotmányosan elismert keret-szervezetéből. Ez büntetés volt azért, mert a CSEMADOK 1968-ban részt vállalt a

nemzetiségek helyzetének államjogi rendezésére irányuló munkából.

A Bizottság tisztában van vele — s a magyar nemzeti kisebbséget ért sérelmeknél nem kisebb mértékben nyugtalanítja —, hogy a cseh és a szlovák többség egészséges nemzeti fejlődését is elnyomás akadályozza. A cseh nemzet szellemi alkotótevékenységének folyamatát 1968 után erőszakosan megszakították, értelmiségét megtizedelték és szétszórták. Eltorzították a társadalom erkölcsi és politikai arculatát. Következétesen üldözik a nemzetnek azokat a tagjait, akik megpróbálnak szembefordulni ezzel a folyamattal. Hasonlóképpen megakadt a szlovák kultúra előrehaladása is az európai eszmények felé vezető úton, ami mérhetetlenül lassítja a szlovák nemzet egészséges fejlődését.

Világos számunkra, hogy az utolsó évtizedben egyre erősödő kollektív elnyomás, amely a magyar kisebbséget sújtja, összefügg az egész csehszlovák társadalom deformálódásával. Ezért tudatában vagyunk, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség fennmaradásához és kultúrájának kibontakozásához nem elég a sérelmek orvoslása, nem elég a hatékony érdekvédelem, nem elég még a politikai önkormányzat sem, ehhez az egész csehszlovák társadalom demokratikus átalakulása szükséges.

A nemzetiségek helyzetét szabályozó alkotmánytörvényt 1968-ban, az emberi jogok évében hagyták jóvá. Ám a magyar kisebbségnek azokat a képviselőit, akik résztvettek a törvény megalkotásában, az 1969-ben fellépő új politikai irányzat hamarosan félreállította és kizárta a közéletből. Máig sem vált valóra az alkotmánytörvény 5. szakasza, amely előírja az alkotmánytörvényben lefektetett elvek törvényekkel és rendeletekkel való végrehajtását.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának 1979. májusában kelt emlékirata¹, melyet elsősorban Csehszlovákia állami és politikai vezetői kaptak kéz-

1. Ennek teljes szövege megjelent a párizsi Irodalmi Újság 1979. szept-okt-i számában. — *A szerk.*

hez, felhívta a figyelmet a nemzetiségi politika terén megnyilvánuló törvényhozási és államigazgatási hiányosságokra. Az emlékirat számos javaslatot terjesztett elő — az emberi jogok és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmányának alapján — a magyar kisebbséget sújtó hátrányos megkülönböztetés felszámolására. A hatalmi szervek reakciója azonban ismét bebizonyította, hogy tudatosan megszegik *A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányában* foglalt elveket. Több mint negyven magyar értelmiségi ellen alkalmaztak megtorló rendszabályokat. A politikai rendőrség több mint száz esetben lépett föl: személyi kihallgatást, házkutatást, telefon- és lakáslehallgatást hajtott végre, megsértette a levéltitkot és különféle fenyegetődzésekhez folyamodott. A Bizottság tevékenységét a Köztársaság fölforgatására irányuló, az állam és a szocialista rendszer érdekeit veszélyeztető s az állam hitelének csorbítására irányuló bűncselekménynek minősítették.

A Bizottság pedig valójában csak a csehszlovák alkotmányban és a Csehszlovákia által is elfogadott nemzetközi megállapodásokban kimondott elvek gyakorlati érvényesítését követeli. S teszi ezt abban a meggyőződésben, hogy ezeknek az elveknek az érvényesítése — mind a két többségi nemzet, mind a kisebbségek életében — csak javára válhat az országnak.

Kelt 1980. februárjában.

*

SZERKESZTŐSÉGI JEGYZET.

Abnormálisnak tartjuk, hogy ilyen dokumentumot egy maroknyi üldözött «ellenzékinek» kell összeállítania és a világba szétküldenie, miközben a hivatalos Magyarország hallgat, a legjobb esetben félrenéz. Miért nem esik szó e tényekről a magyar sajtóban, a magyarországi szakirodalomban, az iskolakönyvekben? Miért magánembereknek kell a Helsink-i Értekezlet magas résztvevőibez fordulniok, a magyar diplomácia mire való?

A helyzet képtelenségére jellemző, hogy Magyarorszá-

Szabad fórum

VÁLASZ BÍRÓ PÉTERNEK

A *Magyar Füzetek* 5. számában, a Bíró Péter álnéven író erdélyi magyar gondolkodó «Európai Napló»-jában — meglepetésemre — saját nevemmel találkoztam. Megvallom, ez készlet arra, hogy pár megjegyzést fűzzek az illusztris szerző fejtegetéseihez, noha már az I. rész is alaposan fölbosszantott. Elmondtam már, hogy frivolnak és lelkiismeretlennek tartom a «minél rosszabb, annál jobb» álságos radikalizmusát. Bíró Péter úgy véli, hogy a magyarság sorsának jobbra fordulásához elengedhetetlenül szükséges az, hogy Budapesten hatalomra jussanak a népies-nacionalista-«balos» intranzigensek; ekkor — írja — majd manifesztté válnak a társadalom ellentmondásai. A II. részben már abban is reménykedik, hogy Leonyid Brezsnyev esetleges bukása vagy halála után a tábornokokra támaszkodó sztálinista erők befolyása nő;

gon már az is eseménynek számít, ha a kormányzat kivételesen — mint például a legutóbbi pártkongresszuson — cinkos szembunyorítást tesz. De ugyan mire való ez? Nem a magyarságot kell meggyőzni arról, hogy kisebbségi kérdés van: a szomszédos kormányoktól kellene cselekedeteiket számonkérni. A virágnyelv csak a beavatottaknak és egyetértőknek szól, kifelé egyenesen aláhúzza, amit jobb volna titkolni: hogy a kormány ugyan oszt bizonyos aggodalmakat, de fellépni azok miatt nem mer, nem tud, nem akar.

ez vezetne szerinte a kelet-európai államrend kívánatos összeomlásához. Ezt erkölcstelen és kalandor gondolkodásnak tartom, de ez még nem volna baj — egy szabad-
elvű demokratának ezt a hibát már csak gondolati következetességből sem szabad elkövetnie, hiszen *nem* a société civile-t és a parlamentarizmust igenlő észjárás kíván vérpatakokon és hullahegyeken, nyomoron és zűrzavaron keresztül eljutni a politikai célhoz. Különösen akkor, ha a mérsékelt, demokrata, liberális reformer mindenfajta utópikus radikalizmust elutasít. Ezt az elutasítást egyébként az igen sajnálatos, de igen következetes gyűlölet fűti — amely ezúttal is rossz tanácsadó, még az olyan éleselméjű és tehetséges ember számára is, mint Bíró Péter. A szerző ezt a radikalizmust — elsősorban a Budapesti Iskoláét — indokok nélkül, megvető ingerültséggel utasítja el, ami szíve joga. De Pseudonymus ezt az elutasítást olyan vádakkal köríti, amelyek e kör tagjainak erkölcsi integritásába vágnak egyrészt (ugyanis a gyáva-ságával, *föltételezett* emigrációjuk miatt), nem egészen érthetőek másrészt (tudniillik hogy tíz évvel vetették volna vissza a magyar ellenzéki — vagy ha tetszik, « ellenzéki » — gondolkodást). Ugyanakkor irrelevánsnak tartja az egykori vakbuzgó dogmatikusok önbírálatát és szerepüket a kelet-európai demokratikus jövő kifermálásában és a kritikus eszmélkedésben. Mindenütt heves intolerancia — olyan írásműben, amely a totalitárius uralmi szerkezet elleni gyűlölet meglehetősen nedvdús lecsapódása.

Mi tagadás, az sem illik bele a formális demokrácia híveiről alkotott képembe, hogy a vádlottat — ez esetben szerénységemet — meghallgatása nélkül ítélik el. B. P. a romániai kisebbségek elnyomásáról ír (tanúsíthatom: nem túloz), majd így folytatja: « *Közben* T. G. M. » Szt. Anzelmról tart Kolozsvárott előadást, amely Magyarországra történő kivándorlását, « a legtökéletesebb Isten iránti feltétlen hittel eltelt lelkiállapotát » és « lényegi kritikátlanságát magával a rendszerrel szemben » hivatott kifejezni. Előadásom egyébiránt az anselmusi *fides quae rens intellectum* és a Lukács György-i *intellectus quatenus fides* álláspontját bírálta, *Metakritikai levél I. Gy. onto*

lógijáról címmel teljes szövege is megjelenik a közeljövőben. Szóval: *bírálat*a annak, amivel B. P. — műveim vélhetően alapos ismerője — meggyanúsít. Mindannak, amit nálam támad, a cáfolatát is megtalálja esszéimben. Egyetérténék tehát? Korántsem! Abban sem, hogy a kolozsvári *Utunk* hírrovata alapján — *csak ott* viselte előadásom az általa idézett címet — meg lehet ismerni filozófiai szövegeket, sem pedig abban, hogy az elmélet eleve totalitárius és a Gonosz cinkosa. És persze abban sem, hogy a kommunizmust választó, majd bíráló magyar értelmiségiek idegenek a magyar néptől, hogy a lukácsisták nem érintkeznek a magyar kultúra « alapvonulatával », hogy Németh László *Kisebbségben* c. szerencsétlenül jobboldali könyve példaszerű. Rossz ízű dolgok ezek.

Több pluralizmust, pluralisták!

Tamás Gáspár Miklós
(Budapest)

A BUDAPESTI HELYZET

[...] A prágaiakkal szolidarizáló tiltakozások száma, s különösen, hogy az aláírási listák kijutottak külföldre, láthatóan felizgatta az illetékeseket. Nyomban megindult a brusztolás az erélyesebb megtorlást követelők és a « liberálisok » között. De még az utóbbi vonal képviselői is nagyon ingerülten jelezték magánbeszélgetésekben, hogy az ilyesmi csak a sztalinisták malmára hajtja a vizet. Kádár a maga részéről kijelentette, hogy « ő nem postaláda », a KB ülésén pedig, amely nem sokkal követte az aláírási akciót, három « kategóriára » osztotta az aláírókat: a « megtévesztettek », a « visszaesők » és az « ellenség » [...]. A petíciók tartalmáról nem indult vita; erről még a « liberálisok » sem akartak hallani.

lógijáról címmel teljes szövege is megjelenik a közeljövőben. Szóval: *bírálat*a annak, amivel B. P. — műveim vélhetően alapos ismerője — meggyanúsít. Mindannak, amit nálam támad, a cáfolatát is megtalálja esszéimben. Egyetértünk tehát? Korántsem! Abban sem, hogy a kolozsvári *Utunk* hírrovata alapján — *csak ott* viselte előadásom az általa idézett címet — meg lehet ismerni filozófiai szövegeket, sem pedig abban, hogy az elmélet eleve totalitárius és a Gonosz cinkosa. És persze abban sem, hogy a kommunizmust választó, majd bíráló magyar értelmiségiek idegenek a magyar néptől, hogy a lukácsisták nem érintkeznek a magyar kultúra « alapvonulatával », hogy Németh László *Kisebbségben* c. szerencsétlenül jobboldali könyve példaszerű. Rossz ízű dolgok ezek.

Több pluralizmust, pluralisták!

Tamás Gáspár Miklós
(Budapest)

A BUDAPESTI HELYZET

[...] A prágaiakkal szolidarizáló tiltakozások száma, s különösen, hogy az aláírási listák kijutottak külföldre, láthatóan felizgatta az illetékeseket. Nyomban megindult a brusztolás az erélyesebb megtorlást követelők és a « liberálisok » között. De még az utóbbi vonal képviselői is nagyon ingerülten jelezték magánbeszélgetésekben, hogy az ilyesmi csak a sztalinisták malmára hajtja a vizet. Kádár a maga részéről kijelentette, hogy « ő nem postáláda », a KB ülésén pedig, amely nem sokkal követte az aláírási akciót, három « kategóriára » osztotta az aláírókat: a « megtévesztettek », a « visszaesők » és az « ellenség » [...]. A petíciók tartalmáról nem indult vita; erről még a « liberálisok » sem akartak hallani.

November-decemberben *minden* aláírót behívatott a hivatali főnöke (a fontosabb embereket felsőbb és még-felsőbb főnökeik, pl. az Akadémia főtítkára, sőt tovább) és egyazon beszélgetésminta szerint a következőkre akarták rábeszélni őket: 1) vonják vissza az aláírásukat (!); 2) ítélik el azt, hogy a tiltakozó levelek és listák kijutottak az országból, ill. jelentsék ki, nem tudták, hogy ez lesz, a szervezők átejtették őket; 3) s főleg határolják el magukat a « hármak » [Bence György, Kenedi János és Kis János] nyílt levelétől, amelyet a cseh kartistákhoz intéztek. Ezek a beszélgetések a főnökök karakterétől függően joviálisan, feszengve vagy arrogánsan zajlottak le. Az eredmény azonban eléggé egyöntetű volt: a baszogatóstól azok is begurultak, akik addig nem.

Az elbocsátások eddig elsősorban a sajtóban-rádióban és a kiadóknál dolgozókat, valamint a kutatóintézetek munkatársait érintették. Jó csomó egyéni tragédia, lévén szó legtöbbször kisgyerekes fiatalokról, amúgy is lakástalan, kispénzű emberekről. A megoldások is egyénileg változók, mert van, akinek megengedik, hogy más munkát keressen, van akinek csak a néger munka marad (amíg van!). A mérhetetlen gazdasági felfordulás miatt a helyzet idén csak rosszabbodni fog; a tudományos intézeteket és hasonló fölös intézményeket le fogják építeni, és aligha vitás, kik kerülnek először a B-listára. [...]

(A levél írója névtelen kíván maradni)

Két elvhez kell ragaszkodnia minden autokratikus hatalomnak, amely fenn akar maradni: a nép atomizálásához és az apparátus fölötti kontrolhoz. Atomizálni kell a népet, különben szövetkezik, s ezzel veszélyeztetli a hatalmat.

Jean Baechler: Halál Jonestownban

A MAGYAR FÜZETEK PÉNZÜGYEI ÉS EGYÉB KÖZLEMÉNYEI

Az 1980-as évvel füzeteink új, párhuzamos sorozattal gyarapodtak: a Magyar Füzetek Könyveivel. Míg a « Füzetek » folyamatos vitafórum, az új sorozat Magyarországon kiadhatatlan *önálló* műveknek van fenntartva. Az első kötet Haraszi Miklós « Darabbér » c. könyvének eredeti teljes szövegét tartalmazza. Az 1972-ben íródott, s azóta 11 nyelvre lefordított munkás-életkép ezúttal jelenik meg először magyarul.

A Magyar Füzetek előfizetése a jövőben a Füzetek Könyveire is kiterjed. Ebben az esztendőben még két vitafüzet (MF 7, 8) és egy második önálló könyv (MFK 2) kiadását tervezzük. A füzetek 7. száma « Marxizmus és Kelet-Európa » címmel egyebek között volt Lukács-tanítványokat szólaltat meg; a 8. szám pedig a második magyar októbernek szentelt tanulmány-gyűjtemény lesz. A könyvsorozat 2. kötete egy Budapesten élő ismert szerző politikai esszéit és aforizmáit teszi hozzáférhetővé.

Ebben az évben tehát összesen *öt* kötettel jelentkezünk, s az új előfizetési díjat (80, illetve 160 frank) is ennek megfelelően szabtuk meg. Régebbi előfizetőinket, akiknek befizetése négy kötetre volt érvényes, arra kérjük, ne csodálkozzanak, ha még az év vége előtt előfizetésük megújítására szólítjuk fel őket. Kartonjainkon mindenkinek a befizetését pontosan vezetjük, idő előtt senkit sem háborgatunk.

Viszont hadd szögezzük le nyomatékosan, hogy kiadványunk kizárólag az előfizetésekből, a példányonkénti eladásból és a baráti támogatásokból él; állami jellegű szubvencióink *nincsenek, s ilyeneket el sem fogadnánk.* (Erényességünk értékét némileg csökkenti, hogy eddig

még nem is jelentkezett a Kísértő...) Kezdetől fogva Széchenyit választottuk mintaképünknek: « Majd eltar-
tanak a barátaim. » Szeretnénk, ha az ebből adódó követ-
keztetéseket minél többen cselekvőleg vonnák le. A módo-
zatok a szemben lévő fedőlappal olvashatók.

ESTOUP - 75013 Paris

Dépot légal : 2e trimestre 1980